Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 37 (15722) ◆ 1996 чылдың март 26, вторник ◆ Ат салган шагы 24.00 ⇄ Садар өртээ 500 рубль.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) бирги хуралы

УЛУГ ХУРАЛДЫҢ ХЕВИРЛЭЭШКИНИ ТОДАРАТТЫНГАН

Март 22-ниң хүнүнде Улуг Хуралдың — чонунуң съездизиниң мурнунга Улуг Хуралдың даргазын соңгуурунуң чугула сорулгазы турган. Барыын-Хемчик кожуундан соңгуттурган 17 кижи кожуунның соңгулда комиссиязының буруузу-биле кежигүн эргелериннен казыттырган, ол ышкаш чамдык округтарга соңгулда күштүг деп санаттынмааны-биле ам бо хүнде Улуг Хурат 223 кежигүннүг болуп турар. Ынчап кээрге, хоойлу езугаар ниити санның 50 хуузу +1 деп схемага дүүштүр Улуг Хуралдың даргазын соңгуттунган деп санаарынга 113 кежигүннүң бадылаашкыны херек.

Барыын-Хемчик кожуундан В. С. Монгуш соңгуттуруп алгаш турган кежигүннериң өмүнээзинден медеглел кылгаш, оларның эргелерин катап тургузарынга дузалажырын Улуг Хуралдан дилээн. Бо талазы-биле Улуг Хурал комиссияны тургускан, ынчалза-даа оларның баш бурунгаар чугаалап турары-биле алырга, ук айтыыр суд таварыштыр шиитпирлеттинер ужурлуг. Ынчап кээрге, барыын-хемчикчилериң хомудалы болгаш негелдези ол дораан хандыртынары берге турган.

Ам дарга соңгулдазынче катап эглип кээлиев. Ол хүнзедир Улуг Хурал кежигүннери даргазын соңгуп чадашкаш, соңгулда чорудуун дүргедедири-биле Улуг Хурал секретарының талазы-биле рейтинг батылаашкынын дарга соңгулдазы-биле капсырлаштырарындаа оралдажыр сагыжын илереткеннер. Ол ышкаш чамдык кежигүннер регламент езугаар 17 шакка чедир ажылдааш, айтырыны дараазында хүнче чылырын саналдап турганнар. Улуг Хурал кежигүннериниң хөй кезииниң быжыг туружу-биле, дарга соңгуп албайн, өске кандыг-даа айтырыгны шиитпирлээринче чардыкпас, «барын дүшкүже» чедир дарганы ол хүн ыяап соңгуп алырын дугурушканнар.

Моон мурнунда дыңнатканывыс-биле Улуг Хурал даргазынга 4 кордакчы артыш калган турган. Арай сөөлүредир Кызылдың бажын эт-херексели кылыр фабриказының директору Валерий Ооржак бодунун кандидатуразын дүжүрерин дилеп. «ам база бир Ооржак тураргa таарышпас ыйнаан» дээн уткалыг баштактаныышкын кылган. Ынчап кээрге, чажыт бадылаашкын бюллетенинче 3 кандидаттың аттарын киирген, кымнарыл ол дээрге, Чүргүй-оол Доржу, Хонук-оол Монгуш база Григорий Ширшин. Бадылаашкынның түннелинде 3 кандидат Улуг Хурал кежигүннериниң үннерин мынчаар үлешкеннер: Ч. Доржу 54-ту алган, Х. Монгуш—60, Г. Ширшин—88. Бадылаашкынга 208 кежигүн киришкен, күш чок деп санаттынган бюллетеннер — 4.

Хоойлу езугаар эң хөй бадылаашкын алган ийи кандидатты катап соңгулдаже киргген. Оон түннелдери: бадылаашкынга 208 кежигүн киришкен, 2 бюллетень күш чок болган. Хонук-оол Монгуш дээш 102 кижи бадылаан, Григорий Ширшин—98 Дарганы ниити сандан 113 кежигүн соңгуп үндүрер болганда, бо бадылаашкын база түннел чок болган.

Ам канчаар боор, оон өске арга чок болганда база катап рейтинг бадылаашкынын чоруткан. Оон түннелинде үнүп келген кандидаттарның аттары мындыг: Гостева Г. И. — 1, Доржу Ч. М. — 28, Монгуш К. К. — 1, Монгуш Х. Д.—60, Ооржак В. О.—4, Тимней Д. Л. — 2, Чакар С. С.—14, Ширшин Г. Ч. —89. Ийи-чангыс үннер алган кежигүннер аттарын үштүп каапканының соонда, чажыт бадылаашкын бюллетенинче Чүргүй-оол Доржунуң, Хонук-оол Монгуштун, Соян Чакарның, Григорий Ширшиннин аттарын киирген. Ол соңгулданың түннелдери бо: Ч. Доржу дээш 25 кижи үнүп берген, Х. Монгуш—65, С. Чакар—13, Г. Ширшин—102.

Ам база эң хөй бадылаашкын алган ийи кандидаттың кайы-бирээзиниң албан соңгуп алыр сорулганы ыяк салгаш, Улуг Хурал кежигүннери катап соңгулданы чорутканнар. Адак сөөлүзү болган ол төөгүлүг соңгулданың түннелдерин көргүзерге мындыг: бадылаашкынга 205 кежигүн киришкен, «шуптузунга удур» дээш 1 кижи бадылаан. Сөөлгү соңгулдага Х. Д. Монгуш дээш 86 бадылаашкын бердинген, Г. Ч. Ширшин дээш—118. Ынчангаш ам-на Улуг Хуралдың даргазы ылаптыг соңгуттунганы ол болган.

Даргазын тодарадып тып алырынга УХ кежигүннери 6 удаа бадылап келгениниң соонда, Улуг Хуралдың даргазынга Григорий Чоодуевич Ширшинни Улуг Хурал кежигүннери шилип соңгуп алганнар. Соңгуттуруп алган дарга Г. Ч. Ширшин бодунун эрге-хүлээлгезинче кирип, өөрүп четтириишкиннин сөстерин чугаалаан. Хуралды дарганың эрттирген хүндүлүг эмчи Александр Иванович Канунниковка болгаш оон дузалакчыларынга четтиргенин ол илереткен. Улуг Хуралдың ажыл-чорудулгазын Тываның чонунун эрге-ажыктарынга дуусштүр чорударын Г. Ч. Ширшин аазаан.

Улуг Хуралдың даргазы болганы-биле Г. Ч. Ширшинге байыр чедириишкининиң сөстери-биле Дээди Хуралдың (парламентинин) Даргазы К. А. Бичелдей чүве чугаалаан болгаш аңаа Тыва Республиканың хевисте сиилбиттинген Сүлде демдээн тывыскан. Улуг Хуралдың кежигүнү Х. Д. Монгуш база Г. Ч. Ширшинге байыр чедирген.

Дарга соңгуурунуң улуг үнде-херээ-биле Улуг Хуралдың ийиги ажыл хүнү доозулган.

Улуг Хурал даргазының соңгулдаларының чорудуун кыдыындан хайгаарап олурарга, Улуг Хурал кежигүннери аңгы-аңгы бөлүктер кылдыр үстүп алгаш, дыкала үр сүмележилгелерни чорудуп турарын кижи эскерер чорду. Ынчап кээрге, амдан эгелеп Улуг Хурал кежигүннери янзы-бүрү фракцияларда чарлып алганы илдең. Улуг Хуралдың чамдык кежигүннери (үш кижи) бадылаашкыннарга киришпейн эрте чоруй барганын база айтыр апаар. Мындыг шынгыы соңгулдаларга чаңгыс-даа кижиниң үнү улуг рольдуг болур болгай.

Ийи дугаар катап бадылаашкынның түннелдерин үндүрөвде хоойлуга соңгулда чурумун бөдүүнчүткен турган болза, азы өскээр чугаалаарга, катап соңгулда соонда хөй бадылаашкынны алган кижи тиилээн деп санаттырын болур турган. Моңу чүге чугаалаарын дизе, Улуг Хурал кежигүннери катап-катап соңгулдалар чорудуп турган, үнер үду тывылбас дескиндиригге элээн-не маңнажырының албадалынга таваржып турганнар. Кандыг-чүү-дээ бол, сөөлүнде кээп даргазын соңгуп алгаш, олар улуг тынганнары чугаажок.

* * *

Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) бирги организастыг хуралы март 23-те ажылын уламчылаан.

Хүн чурумунун ийи дугаар айтырыы — ТР-ниң чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) секретарын соңгуурунче кирген.

ТР-ниң Улуг Хуралының секретарының кандидатураларын чажыт бадылаашкынбиле, депшидер дээш хуралда олуржуп турар кежигүн бүрүзүнге арыг бир бюллетеньни берген. Улуг Хуралдың кежигүн бүрүзү орта бодунун секретарыга депшидер бодап турар кандидатуразының адын, фамилиязын бижээш, бадылаашкын хааржаанче сугар.

Чажыт депшидилгениң түннелдериниң протоколун комиссиязының даргазы К. А. Монгуш Хуралдың киржикчилеринге номчуп таныштырган. Улуг Хуралдың секретарының албан хүлээлгезинің кандидатуразынга ниитизи-биле он алды кижи депшиттирген. Оларның аразында Улуг Хурал кежигүннери Ю. Ю. Анаьын, Г. И. Гостева, Т. А. Парчин болгаш өскелер-даа хөй бадылаашкынны алган.

Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) регламентизин езугаар Улуг Хуралдың даргазы Г. Ч. Ширшин Улуг Хуралдың секретарының албан-хүлээлгезинге чажыт депшиттирген кандидатуралардың иштинден чаңгыс кижини шилип алгаш, ону чажыт бадылаашкынның бюллегенинге киирер ужурлуг.

Г. Ч. Ширшин сөс алгаш, Улуг Хуралдың секретарының кандидатуразынга дедшиттирген кижилерни шуптузун хүндүлээрин, оларга хамаарылгазының экизин айыткаш, адын адаааны дээш хомудаазын сагындырган. Оон соонда кандыг кижини шилип алырын тайылбырлап эрттирген: национ-ның, назы-харын, үзел-бодалын, бурунгаар депшилгелиг көрүүшкүнүн, эртем-биилиин, ажылдаар арга-шинээн, дуржулгазын, чүрттан турар өскелерни барымдаалар. Улуг Хуралдың секретарының кандидатынга шак ындыг төлептиг кижи ТР-ниң аныяктар хөреткеринің талазы-биле сайыдының бирги оралакчызы Юрий Юрьевич Ананьин деп ол саналаш, ону чажыт бадылаашкынның дензызынга киирерин саналдаан.

Улуг Хуралдың кежигүннери кандидаттың допчу намдары, ажыл-чорудуу талазы-биле тайышкан.

Ю. Ю. Ананьин 1955 чылда Кызылга төрүттүнген, онгу классты болгаш педагогика институдун доосканы. ВЛКСМ обкомунга, комсомол Кызыл хооркомунун бирги секретарынга ажылдаан, амгы үеде аныяктар сайыдының бирги оралакчызында ажылдап турар. Өг-бүделиг, ийи уруглуг. Күрүне албаныныңаакадемиязында өөренип турар, бо чылын доозар.

Кандидатты деткип саазал берген Улуг Хурал кежигүннери Д. Л. Тимней болгаш өскелер-даа оон төлептиин айыткаш, ол дээш бадылаашкынын бээринче кыйгырган. Кандидаттың кырган ада-иези сураглыг журналист В. А. Ананьин биле дуржулгалыг совхоз директору Е. П Соловьев Тываның экономиказын болгаш культуразын көгжүдеринче төлептиг улуун киргенин база демдеглээннер.

Чажыт бадылаашкынның түннелинде бадылаашкынга киришкен 206 Улуг Хурал кежигүнүнүң 145-и Ю. Ю. Ананьин дээш бадылаашкынын берген.

ТР-ниң чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) секретарынга Ю. Ю. Ананьинни соңгаан дугайында Улуг Хуралдың доктаалын хүлээп алган.

Улуг Хурал даргазы Г. Ч. Ширшин Улуг Хуралдың секретарынга Ю. Ю. Ананьинни соңгутканы-биле холбаштыр байыр чедиргеш, бо улуг албан-дужаалга чедиишкиннинг ажылдаарын күзээн.

Ю. Ю. Ананьин улуг идегелди көргүскени дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, ону бүзүредири-биле кызып ажылдаарын хүлээнген.

Тыва Республиканың Президентизин Ш. Д. Ооржактын Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) даргазы Г. Ч. Ширшинге байыр чедирген бижиин Президентиниң чөвүлекчизи В. Б. Багай-оол номчааш, даргага дамчыдып берген.

Президентиниң байыр чедириишкининге болгаш күзээшкиннерге өөрүп четтиргенин илереткеш, ону Улуг Хурал кежигүннерге хамаарыштырып тур мен деп, Г. Ч. Ширшин чугаалаан.

Улуг Хурал кежигүннери театрның даштына чурукка тырттырары-биле үнүп келген. Ол үеде ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, ТР-ниң оралакчы-президентизи А. А. Мельников болгаш өске-даа удуртукчулар чедип келген.

Президент Ш. Д. Ооржак ТР-ниң чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) чаа соңгуткан даргазы Г. Ч Ширшинге ужуражы бергеш, аңаа байыр чедирип, чаа тургустунган конституссу органның чедиишкинни ажылдаарын күзээн.

Шериг-оол Дизижикович ТР-ниң Улуг Хуралының кежигүннеринге өөрүнчүг медээни дыңнаткан: «Март 22-де Россия Федерациязының Чазаандан Тыва Республика 80 миллиард рубльди алган, оон-биле апрель 1-ге чедир өрени үзе саналжыр бис» дээн.

«Тыва Республиканың чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) доктаамал комиссияларын тургузар болгаш бадылаар дугайында» айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле дыңнадыгны Улуг Хурал даргазы Г. Ч. Ширшин кылган. «Тыва Республиканың Күрүне тургузуунун талазы-биле», «ТР-ниң экономиказының үндезиннериниң талазы-биле», «Чурттакчы чоннуң социал камгалалының үндезиннериниң талазы-биле», «Тыва Республиканың Күрүне эрге-чагырга системазының талазы-биле», «Хамаатыларның кол эргелериниң, хосталгаларының базы хүлээлгелериниң талазы-биле», «Тус чер бот-башкарылгазының үндезиннериниң талазы-биле», «Тыва Республиканың Күрүненің ыдык демдектериниң талазы-биле», «Этика талазы-биле» Улуг Хуралдың доктаамал комиссияларын тургузарын ол саналдаан.

Улуг Хуралдың кежигүннери кандыг комиссияларны тургузарының дугайында санал-онаалдарны солушкан соонда, үстүнде адаан комиссияларны тургузарын шиитпирлээн. Чамдык киргген саналдарга үндезилээш, кем-херек үүлгедир болгаш оорларга удур демиселди күштелдирери-биле хоойлудүүмнерни сайзыраңгайжыдар талазы-биле түр комиссияны тургузарын хуралдың киржикчилери дугуржуп алган.

Комиссияларның кежигүннеринге Улуг Хуралдың кежигүннери боттарының күзээни-биле мергежилиниң ажылының аайы-биле бижидип алганнар. Оон соонда комиссияларның составын хуралга чугаалашкан. Доктаамал комиссиялар болгаш түр комиссия боттары аңгы хуралдарын эрттиргеш, даргаларын шилип, соңгуп алганнар.

Тыва Республиканың Күрүне тургузуунун талазы-биле комиссиянын даргазынга Эр-Хавактың № 53 соңгулда округундан Улуг Хурал кежигүнү В. Х. Сүге-Маадырны, Экономиканың үндезиннериниң талазы-биле комиссиянын даргазынга Кызылдың Новый № 20 соңгулда округундан Д. Л Тимнейни, социал камгалалының—Межегейнің № 88 соңгулда округундан Межегей орүмек школазының директору К. К. Монгушту, күрүне эрге-чагырга системазының—Туранның Барыын № 155 соңгулда округундан Т. А. Парчинни, хамаатыларның эргелериниң болгаш хүлээлгелериниң —Красногвардейскининң № 16 соңгулда округундан Кызылдың башкы институтунун улуг башкызы Н. Д. Ондарны, тус чер бот-башкарылгазының — Успенканың № 199 соңгулда округундан «Субулай» акционер ниитилелиниң «Чодураа» кызыгаарлаттынган эштежилгелериниң чингине директору В. Ч. Амырны, күрүне ыдык демдектериниң — Эрзинчин Мурнуу № 244 соңгулда округундан Эрзин кожуун чагыргазының комитет даргазы К. А. Монгушту, этиканың — Октябрьский № 149 соңгулда округундан республика эмнелгезиниң хирургия салбырының эргелекчизи В. С. Ховалыгны, түр комиссияның даргазынга Каа-Хемниң № 13 соңгулда округундан ТР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамының сайыдының бирги оралакчызы С. С. Чакарны Улуг Хурал бадылаан.

«Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) регламентизиниң дугайында» айтырыгны хуралга чугаалашкан. Улуг Хуралдың регламентизиниң дугайында Хоойлуга немелдеler киирер болгаш кызыырылдалар кылыр талазы-биле Улуг Хурал кежигүннери В. Д. Тавберидзе, А. В. Конев, В. О. Ооржак, А. Н. Митус болгаш өскелер-даа боттарының тодаргай саналдарын бергеннер. Бирги организастыг хурал ажылын дооскан соонда, ТР-ниң Улуг Хуралының регламентизинге немелделарни болгаш казылдаларны Улуг Хурал боду киирип ап турар эргени бээрин Хоойлуга немей киирерин ТР-ниң Дээди Хуралынга Улуг Хуралдың кежигүннери саналдаан кирген.

«Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер, немелдеler киирерин Улуг Хурал кежигүннери саналдаан. Улуг Хуралдың бирги чыыжының кежигүнериниң бүрүн эргелерин чүгле 2 чыл деп ында айыткан, ону дөрт чыл чедир узадырын чугулага көрген. Саналды сайгарып чугаалашкан түннелинде бо айтырыг талазы-биле соңгукчулар-биле сумележирип дугурушкан. Улуг Хурал дугайында Хоойлуда Улуг Хурал даргазы хөй-ниити эгелээшкин-биле ажылдаар дээрзин казааш, доктаамал үндезинге ажылдаар кылдыр эдерин Улуг Хурал кежигүннери Дээди Хуралга саналдап киирген.

ТР-ниң чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) регламентизин Улуг Хурал кежигүннери чугаалажып, боттарының саналдарын киирип, бодалдарын илередип турар үеде, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. С. Козлов бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Реопубликаның хоойлуларында канчаар айытканының талазы-биле каш удаа сөс ап, сүмелерин берген. Улуг Хуралдың кежигүннери орта удурланып, Улуг Хурал кымдан-даа хамаарылга, кымның-даа сүмези чокка чоннуң күзел-соруун хостуг илередип ажылдаарын чугаалап турганнар.

Улуг Хуралдың регламентизинге эдилгелер, немелдеler киирер дугайында Улуг Хурал кежигүннериниң саналдарын ниитилештирип турган, чогуур документилерни кылгаш, ТР-ниң Дээди Хуралынче киирер даалганы Улуг Хуралдың регламент бөлүүнге берген.

Улуг Хуралдың кежигүннери «Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң эрге-байдалынын дугайында» айтырыгны чугаалажырынче шилчээн. Хуралдың киржикчилери бо айтырыгны дараазында бугу талалыг сайгарып көөру-биле дугуржул алган. Улуг Хуралдың кежигүнү дивейн, Улуг Хуралдың депутады деп моон соңгаар Хоойлуга эдилге киирериниң дугайында Улуг Хурал кежигүннери санал киирип келген. Ону сайгарып чугаалашкан соонда, Улуг Хуралдың депутады деп адаарын Улуг Хурал кежигүннериниң хөй нуруузу үүлдүг деп саналаан. Ынчангаш ук саналды ТР-ниң Дээди Хуралынга киирер болган.

«Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының кежигүнүнүң хөрек демдээн болгаш шынзылгазын бадылаар дугайында» айтырыгны хуралга чугаалашкан.

Улуг Хуралдың кежигүнүгүч хөрек демдээнин болгаш шынзылгазының төлевилеллериниң чогаадын кылган чурукчу Оюн-оол Сат тайылбырны кылган. Улуг Хурал кежигүннери Р. О. Ооржак, О. Д. Тимней болгаш өскелер-даа хөрек демдээнге, шынзылгазынга кандыг немелдерни киирерин саналданнар. Шынзылганың өнү кызыл болурун, оон иштинге «Россия Федерациязы» деп сөстерни бижиири эргежок чугула деп саналаан, оон-биле Улуг Хурал кежигүннери чепшээрешкен. Кежигүнүүн хөрек демдээнге хамаарыштыр санал-онаалдар янзы-бүрү болган. Чамдыктары ону кылдыртырының өртек-үнезиннүүн Улуг Хуралының (съездизиниң) регламентизиниң дугайында» айтырыгны хуралга чугаалашкан. Улуг Хуралдың регламентизиниң дугайында Хоойлуга немелдеler киирер болгаш кызыырылдалар кылыр талазы-биле Улуг Хурал кежигүннери В. Д. Тавберидзе, А. В. Конев, В. О. Ооржак, А. Н. Митус болгаш өскелер-даа боттарының тодаргай саналдарын бергеннер. Бирги организастыг хурал ажылын дооскан соонда, ТР-ниң Улуг Хуралының регламентизинге немелдерни болгаш казылдаларны Улуг Хурал боду киирип ап турар эргени бээрин Хоойлуга немей киирерин ТР-ниң Дээди Хуралынга Улуг Хуралдың кежигүннери киргген.

«Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер, немелдеler киирерин Улуг Хурал кежигүннери саналдаан. Улуг Хуралдың бирги чыыжының кежигүнериниң бүрүн эргелерин чүгле 2 чыл деп ында айыткан, ону дөрт чыл чедир узадырын чугулага көрген. Саналды сайгарып чугаалашкан түннелинде бо айтырыг талазы-биле соңгукчулар-биле сумележирип дугурушкан. Улуг Хурал дугайында Хоойлуда Улуг Хурал даргазы хөй-ниити эгелээшкин-биле ажылдаар дээрзин казааш, доктаамал үндезинге ажылдаар кылдыр эдерин Улуг Хурал кежигүннери Дээди Хуралга саналдап киирген.

ТР-ниң чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) регламентизин Улуг Хурал кежигүннери чугаалажып, боттарының саналдарын киирип, бодалдарын илередип турар үеде, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. С. Козлов бо айтырыгга хамаарыштыр Тыва Реопубликаның хоойлуларында канчаар айытканының талазы-биле каш удаа сөс ап, сүмелерин берген. Улуг Хуралдың кежигүннери орта удурланып, Улуг Хурал кымдан-даа хамаарылга, кымның-даа сүмези чокка чоннуң күзел-соруун хостуг илередип ажылдаарын чугаалап турганнар.

Улуг Хуралдың регламентизинге эдилгелер, немелдеler киирер дугайында Улуг Хурал кежигүннериниң саналдарын ниитилештирип турган, чогуур документилерни кылгаш, ТР-ниң Дээди Хуралынче киирер даалганы Улуг Хуралдың регламент бөлүүнге берген.

Улуг Хуралдың кежигүннери «Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) кежигүннериниң эрге-байдалынын дугайында» айтырыгны чугаалажырынче шилчээн. Хуралдың киржикчилери бо айтырыгны дараазында бугу талалыг сайгарып көөру-биле дугуржул алган. Улуг Хуралдың кежигүнү дивейн, Улуг Хуралдың депутады деп моон соңгаар Хоойлуга эдилге киирериниң дугайында Улуг Хурал кежигүннери санал киирип келген. Ону сайгарып чугаалашкан соонда, Улуг Хуралдың депутады деп адаарын Улуг Хурал кежигүннериниң хөй нуруузу үүлдүг деп саналаан. Ынчангаш ук саналды ТР-ниң Дээди Хуралынга киирер болган.

«Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының кежигүнүнүң хөрек демдээн болгаш шынзылгазын бадылаар дугайында» айтырыгны хуралга чугаалашкан.

Улуг Хуралдың кежигүнүгүч хөрек демдээнин болгаш шынзылгазының төлевилеллериниң чогаадын кылган чурукчу Оюн-оол Сат тайылбырны кылган. Улуг Хурал кежигүннери Р. О. Ооржак, О. Д. Тимней болгаш өскелер-даа хөрек демдээнге, шынзылгазынга кандыг немелдерни киирерин саналдааннар. Шынзылганың өнү кызыл болурун, оон иштинге «Россия Федерациязы» деп сөстерни бижиири эргежок чугула деп саналаан, оон-биле Улуг Хурал кежигүннери чепшээрешкен. Кежигүнүүн хөрек демдээнге хамаарыштыр санал-онаалдар янзы-бүрү болган. Чамдыктары ону кылдыртырының өртек-үнезиннүүн аар, орта чарыгдаар акшакөпеек чок болганындан хөрек демдээн кылдырарын соңгаарладырын саналдаан. Өскелери Улуг Хурал кежигүнү хөрек демдектиг болуурун Хоойлуда айыткан болганда, ону ыяап-ла кылдырып алырының бүгү-ле хемчеглерин алырын, оон ужурдузазының улуун чугаалап турганнар.

Санал-онаал солчуп чугаалашкан соонда, кежигүннүң хөрек демдээн кылып алырын шиитпирлээн.

Улуг Хурал кежигүнү, «Макарон үлетпүрү» бүдүрүлгезиниң директору Ч. И. Доспан хөрек демдээн кылдыртырынга чарыгдаар бюжетте акшаның ховар болуп турарын барымдаалап көргеш, орта дуза чедирер күзелдерин илереткен. Ол саналды Улуг Хурал кежигүнү «Тыва нефть продукт» күрүне бүдүрүлгезиниң чингине директору М. К. Доржукай деткип, шыдаар шаа-биле аңаа үлүүн киирерин аазаан.

Улуг Хурал даргазы Г. Ч. Ширшин ол ажыктыг саналды деткээш, Улуг Хурал кежигүнү өске-даа эштер (В. И. Канооол, А. А. Неволин) бо чугула хөрекке деткимчени көргүзерин дилээн.

Улуг Хуралдың кежигүнүнүң хөрек демдээнин болгаш шынзылгазының төлевилелдеринге хамаарыштыр кирген саналдарны өөренип көрүп турган, эдилгелерни, немелделарны киргеш, төнчү шиитпирни хүлээп алыр даалганы Улуг Хуралдың Тыва Республиканың күрүненің ыдык демдектериниң талазы-биле комиссияга (даргазы К. А. Монга) берген.

Хуралдың төнчүзүнде янзы-бүрү айтырыгларны чугаалашкан.

Барыын-Хемчик кожуунга эрткен Улуг Хурал кежигүннериниң соңгулдаларынга каржы хажыдыышкыннарны кылганы дээш кожуунның улус судунун болгаш ТР-ниң Дээди судунун шиитпирлериби-биле күш чок деп санаан. Бо кожуундан Улуг Хурал кежигүнүнге соңгуткан турган бөлүк эштер бо айтырыгны сайгарып чугаалажыры-биле медеглелди Улуг Хуралче киирген. Бо талазы-биле тайылбырны ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Н. А. Ондар кылган. Соңгулдалар үезинде каржы хажыдыышкыннар турганы шын, ынчангаш судтар ону хоойлу-дүрүм езугаар шиитпирлээн дээрзин ол айытканы.

Тыва Республиканың ыдык ыызының чаа сөвү, аялгазын чогаадып саналды киирген Улуг Хуралдың 16 кежигүнү ат салган чагааны хуралдың киржикчилеринге таныштырган. Ук айтырыгны өөренип көөру-биле ТР-ниң күрүненің ыдык демдектериниң талазы-биле комиссияга дамчыдып берген.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдейге Улуг Хуралдың бөлүк кежигүннериниң медеглелдер киргении даргалакчы хуралга чугаалааш, оларны дамчыдып бээрин дыңнаткан.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) даргазы Г. Ч. Ширшин түннел сөс чугаалаан. Бо хүннерде бистер Улуг Хуралдың бирги организастыг хуралының мурнунда тургустунган айтырыгларны ниитизи-биле багай эвес шиитпирлеп, чугаалажып алдывыс деп, ол эгезинде демдеглээн. Ам эң-не кол чүве болза, бистин ажылывыска бот-боттарын билчири, соңгулда округтарынга ажыл болур. Ажылдап турар черлеринерге чеде бергеш, округтарынарга баргаш, соңгукчуларга Улуг Хуралдың бирги хуралының канчаар эрткенинин дугайында, ол ышкаш кандыг айтырыглар тургустунуп, сорулгалар салдынып турарын чугаалап берингер. Силер бүгүдеге чедиишкиннерни, калыкшылды, аас-кежикти, чаагай орукту күзелим деп, түннелинде ол чугаалаан.

ТР-ниң чонунун Улуг Хуралының (съездизиниң) бирги хуралы оон-биле ажылын дооскан.

Надежда ЭРГЕП.
Тааннооол ХЕРТЕК.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) Даргазын соңгуур дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОНУНУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) даргазын соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкынның түннелдеринге үндезилээш, Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) доктаадыры болза:

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) даргазынга **Григорий Чоодуевич ШИРШИННИ** соңгуур.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) бирги хуралынга даргалаан

А. И. КАНУННИКОВ.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) секретарын соңгуур дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧОНУНУҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ (СЪЕЗДИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) секретарын соңгуур талазы-биле чажыт бадылаашкынның түннелдеринге үндезилээш, Тыва Республиканың Улуг Хуралының (съездизиниң) доктаадыры болза:

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) секретарынга **Юрий Юрьевич АНАНЬИННИ** соңгуур.

Тыва Республиканың чонунуң Улуг Хуралының (съездизиниң) Даргазы **Г. Ч. ШИРШИН.**

Даарта—Бүгү-делегейниң театр хүнү

ТӨӨГҮНҮ СОНУУРГАДЫР

Март 27 — Бүгү-делегейниң театр хүнү. Бо хүн бистин тыва театрывыс бодунун үндезилеп тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдеглеп эрттирер. В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының адынга Моолдан, Бурятиядан, Хакасиядан, Саха-Якут республикалардан байыр чедирген телеграммалар келген.

Театрның 60 чылынга тураскаатканы байырлыг хурал хөгжүм-шин театрынга март 27-де болуп эртер. Ук байырлалды театрның директору К. Т. Тагаланов болгаш кол режиссер А. К. Ооржак ажыткаш, башкарын эрттирер. Аңаа театрның аңгы-аңгы институт, училище дооскан 8 доозукчу бөлүк боттарының уран-талантызын бараалгадыр. А сценага театрның бир дугаар үндезилекчилери, хоочуннар, аалчылар болуп киржип, чонунга эрткен төөгүнү сонуургадыр.

Байырлыг хуралга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш Чазак кежигүннери, өске республикалардан аалчылар киржир.

Бистиң корр.

Республика ордени-биле Е. С. Кенденбильди шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Театр уран чүүлүн хөгжүдеринге улуг ачы-хавыяалары дээш республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артизи **Екатерина Седип-ооловна КЕНДЕНБИЛЬДИ** Республика ордени-биле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың март 15. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың «Шылгарацгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Б. Ф. Бады-Сагаанны шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Театр уран чүүлүн хөгжүдеринге улуг ачы-хавыяалары дээш республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының артизи **Борис Филиппович БАДЫ-САГААННЫ** республиканың «Шылгарацгай күш-ажыл дээш» медалыбиле шаннаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың март 15. Кызыл хоорай.

«Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Театр уран чүүлүн хөгжүдеринге улуг ачы-хавыяалары дээш «Тыва Республиканың алдарлыг артизи» хүндүлүг атты тыпсыры болза:

Зоя Нанзыловна БАЙЫР-ООЛГА—Тываның хөгжүмшин театрының артизи.

Иван Самуилович ИКОННИКОВКА — Тываның хөгжүмшин театрының артизи.

Алексей Кара-оолович ООРЖАККА — Тываның хөгжүмшин театрының артизи.

Анна Оюновна ШИРИН-ООЛГА — Тываның хөгжүмшин театрының артизи.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың март 15. Кызыл хоорай.

А. Н. Доржу, Т. Ч. Норбу, И. Ш. Очурну Тыва Республиканың Президентизинин Хүндүлел бижий-биле шаннаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Хөй чылдарда үре-түннелдиг хөй-ниити ажыл-чорудулгазы болгаш республиканың социал-экономиктиг база культура хөгжүлдезинге хууда улуг салыышкыны дээш Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиибиле шаннаары болза:

Анна Намбараловна ДОРЖУНУ — күш-ажылдың хоочуну.

Тамара Чаш-ооловна НОРБУНУ—Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Тыва Республика организациязының даргазы.

Ирина Шекпээр-ооловна ОЧУРНУ — Тыва Республиканың Күш-ажылдың болгаш чоннун ажылга тургузулга яамызының чоннун белеткел болгаш профугланыышкын киллизиниң кол специализи.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың март 15. Кызыл хоорай.

ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АЛЫР

РФ-тин Күрүне Думазының депутады Галина Алексеевна САЛЧАК Чазак бажыңының 107 дугаарлыг кабинединге 1996 чылдың март 28-те хүлээп алыышкын чорударын дыңналып тур. Хүлээп алыышкын 9 шактан 17 шакка чедир болур.

Тес-Хемниң оруктары 30 чыл дургузунда

АЖЫЛЫВЫС ШУУДАП БАР ЧОР

Самагалдайда орук-септелге-тудуг эргелелиниң даргалары хөй удаа солушканындан сөөлгү чылдарда ажыл-агыйы сулараан турган. Кызылдың автоорук техникумунуң доозукчузу Олег Кузьмич Кунгаа даргалап эгелээнден бээр чаа-ла бир чыл чоокшулап турар-даа бол, орук чериниң ажылы көскүзүүбиле экижээн. Ам аныяк удуртукчуга сөстен берээл.

Самагалдайның орук-септелге-тудуг эргелели тургустунганындан бээр 30 чыл ажыл турар. Бо эргелелдиң харыылал турар оруктары колдуу 3 кожуунга хамаарган: Эрзин, Тес-Хем, Өвүр. Ында федералдыг оруктарга 90 км орук хамааржыр. Артканы түс черниң оруктары болур. Оон-биле чергелештир Калдак-Хамар Тываның улуг арттарының бирөзи. Сөөлгү чылдарда чаъс-чайыктың халавындан бо оруктарга дыка улуг үрегток даргазы Валерий Барымаа, чолаачылар Владимир Шалык, Пар-оол Соян, чүдүрүкчү Роман Ховалыг кызымаккай чоруун көргүзүп келгеннер. Ажылчыннарның чылда ажылдаан акша-шалының үзе санап бээриниң талазы-биле хемчеглер алдынган.

Кышкы үеде ажылчыннар колдуунда техника септелгезинде хаара туттунган. Оруктарны доктаамал хайгааралга алган. Бо хүннерде Өвүр кожуунунуң Шынаа баар чазаглыг оруктуң Сарыг-Тал чоогунда девискээрин суг хөме алган турган, 6-7 км дурттуг оюп эртер орукту кылган. Чедир кылыр ужурлуг ажыл хөй. Шуурмакта участогувустуң материал-техниктиг баазазын быжыктырар, херим-кажаазын чаартыр, гараж база тудар. Ол ажылдарны июль айга чедир доозар план салдынган. Федералдыг-даа, тус-чер чагыргазының-даа бюджединден акшаландырыышкынны хандырыптар болза, Самагалдайдан Чодураа, Ак-Эрик баар оруктарга капитал септелгени чорудар.

Ажылчыннарның социал амыдыралын экижидирининг талазы-биле хемчеглерни алыр. Өреге бүрүзү тараа, ногаа, картофель тарып алырын хандырар арганаларын тургузуп бээр, ол ышкаш дузалал ажыл-агыйны хөгжүдер, мал-маган тудуп, садыг ажыдып, саарылга-орнажылганы-даа организастаарын өөренип көрүп тур бис. Черле акша-төгерикти боттарыты ажылдаарының оруктарын дилеп тывар апаар.

Олег КУНГАА.

Самагалдайда орук-септелге-тудуг эргелелиниң даргазы.

Орук демдектеринге дегбээлиңер

Валерий Маадысвич Барымаа бодүүн ажылчындан орук тудуунуң талазы-биле мастерингге, харын-даа участок даргазынга чедир дешпээн. Орук участогунуң ажылының дугайында чагаазын парладывыс.

Шуурмактың орук участогунуң ажылчыннары Курандан Эрзин кожуун-биле кызыгаары дээр федералдыг орукту харыылап, хайгааралга алганнар. Самагалдайдан Ак-Эрик чедир орук девискээри база биске хамааржыр. Эрткен чайын федералдыг оруктуң септелгезин эки кылган. Эң ылаңгыя арттар кыры септеттинген. Бо чайын акшаландырыышкынны хандырыптар-ла болза, Ак-Эрик баар чазаглыг орукта, Сайгын чоогунда үш километр хире черде чиндиннээшти оюп эртериниң талазыбиле хемчээн алыры көрдүнген чүве.

Участоктуң материал-техниктиг баазазын быжыктырарының талазы-биле бо чылын чамдык ажылдар кылдынар. Участоктуң албан чериниң девискээриниң херим-кажаазын чаартыр, гараж-даа тудар. Машина, тракторлар база немежир апаар. Бо айтырыг талазы-биле чугааны үстүкү черлериниң хемчээн ап эгелей берген.

Бо хүннерде арттар кырын хайгааралга ап, элезин, довуракты топ, грейдер башкарыкчызы Каадыр-оол Соян, тракторист Вячеслав Луду чагган харны удур иттирип, орук асталгазын доктаамал чорудуп турарлар. Орук-септелге тудуунга ажылчыннар Маслов Хомушку, Валерий Когер-оол, Каадыр-оол Соян ак сеткилдиг ажылдап келгенин демдеглээри черле чоптүг деп сананар мен.

Орук демдектериниң дугайында каш сос. Демдектерни өөнүг металлдар холумактыг демирден кылыр. Ооң ортек-үпези хүннүң-не озүп турар. Бир ама демириниң ортээ чүс муң рубль чедип турар апарган. Ынчангаш орук демдектеринге дегбейн, камгалап кадагалаарын эрткендүшкен чондан дилээр кижидир мен. Эң ылаңгыя Шуурмак талазынче чайлаглаашкын үезинде мал-маган чоленин, орук демдектерин ужур идип каан баар-дыр. Чамдык кадарчылар, малчыннарның талазындан тургузуп, кадап каар байтык, ол демирлерни оскээр база ажыглай бээр суг боор-дур. Моон соңгаар орук демдектерин камгалап-кадагалаарынаң талазы-биле хемчээн көрзе эки боор деп бодалдыг мен. Орук демдектериниң чогуур черлерге турбайн турарыдан автоавария, озал-ондак болгулай бээр. Орук-суурда үрелиишкиннерни эскерип каан кижи бүрүзү орук чериге үезинде дыңнадыры күзенчиг. Бойдус-биле болчаглыг эвес, кажан-даа, чүү-даа манап болур.

Республиканың автоорук талазы-биле удуртулгазының (С. С. Санаа) деткимчези-биле Самагалдайда орук чери быжыг турушта ажылдап турар организация деп бодаар мен. Ажылчыннарынга ай санында аванс акшаны берип келген, ам чылда алыр ужурлуг ажыл төлевири-биле үзе санажып турар. Кывар-чаар материалдарга, херек артык кезектер тып садарынга, одаар түүлге чаргыдалдарны боттарының ажылдап алган акша-хөреңгизи-биле дуглап ап, харындаа эвээш биче-даа бол орулгалыг ажылдап турар апарган. Ынчангаш Самагалдайда орук чериниң ажылчыннары амгы рынок үезиниң негелдезинге дүүштүр жылдап эгелей бергенинге өөрүүрдүр мен.

Валерий БАРЫМАА.

Шуурмакта орук участогунуң даргазы.

Мергежилинге бердинген

Седен-оол Манзыр-оолович Оюн орук черинге ажылдап кээриниң мурнунда комсомолдуң, культураның удуртулга ажылынга ажылдап чораан. Совпартшкола доскаш, комсомолдуң Тожу, Өвүр, Тес-Хем кожкомнарынга килдис даргалап, секретарьлап ажылдаан. Тес-Хем кожууннуң культура килдизин эргелекчилеп, сан-хөө килдизинге инспекторлап чорааш орук ажылынче шилчээн.

Чыл эгезинде С. М. Оюн-биле дужуп, ооң ажыл-ижин сонуургап айтырарымга, кончуг таваар тайылбырлай аарак кысказы-биле чугаалап берди:

— Орук черинге 25 чыл ажылдааш, амыдыралымның 60-гы артының бозагазын ажыр бастым. Хөй чылдарда орук тудуунуң мастери болуп, орук чериниң даргазының оралакчызынга ажылдаан-даа үем турган. Самагалдайның орук-септелгетудуг участогунуң таваан салган кижи Сергей Амыгаевич Нүрсат чүве. 70 чылдар эгезинде ДТ-74 трактورга кошкан грейдери Хөпей-оол элээн үр үеде башкарып келген. Самагалдай — Берт-Даг аразының ең баштайгы чазаглыг оруун Семен Начынович Самдан дарга кылдырткан. Орук чериниң материал-техниктиг баазазы быжыгып, машина-балгат, тракторлар болгаш өске даа дериг-херекселдер-биле хандырынып эгелээн. Ынчан Эрзин кожуунуң девискээринде чазаглыг оруктарны база бо орук чери кылдыртып турган-на болгай.

Участокту эргелед кылдыр эде организастаанындан бээр Салчак-оол Саянович Сайаа даргалап эгелээн. Орук чериниң ажыл-хожулу бир янзы эде тургустунуп, кончуг хөй чаартылгалар кылдынган. Ажылчыннарның саны көвүдеп, материал-техниктиг баазазы улам быжыга берген турган. Даргавысты республика масштабтыг удуртулга ажылынче депшидип аппарган соонда, шыны херек, ажыл-хожулувус суларап баксыраан турду. Ажылчын күш-даа эвээжээн, дарга-бошкавыс хөй удаа солушкан. Тускай эртемниг аныяк кадр Олег Кузьмич Кунгаа бир чыл иштинде удуртуп келгеш, ажыл, амыдыралывысты эжижидериниң эге базымнарын кылып эгелээн. Чылда ажылдаан ажыд төлевирин үзе санап берди. Чеже-даа байдал нарын берге-даа болза, орук чериниң ажылчыннарының сагыш-сеткили сергек ажылдап турар улус чүве.

Бодум хуумда 25 чыл иштинде ийи кожуунуң девискээринде чазаглыг оруктарны кылышканымга, эвээш-биче-даа бол үлүг-хуумну киирип чораанымга сагыш-сеткилим өөрүп, чоргаарланып чоруур мен. Хоочун грейдер башкарыкчызы Каадык Бумбажай-биле кады хөй чыл ажылдадым. Кончугла ажылынга бердинген, кызымак, ак есткилдиг, буянныг кижи. Сарыг-Талда орукту суг ала берген, ынаар барып, оюп эртер орук кылырывыс ол дээш хоочун орук мастери эш-өөрүүнүң чанында-ла барды.

Седен-оол Манзыр-оолович кончуг сагыш човаачал, эш-өөрүнге дузааргак, ажылижинге кызымаккай кижи. Аныяк ажылчыннарга орук ажылының чажыттарын, бодунуң байлак дуржулгазын дамчыдып берип чоруур хоочун дагдыныкчы. Ленинчи юбилейлиг, «Күш-ажылдың хоочуну». «Шылгаранчай күш-ажыл дээш» медальдар, «Чарыштың тиилекчизи» деп хөрек дөмдектериниң, хөй санныг хүндүлел, мактал бижиктер-биле шаңнадып чорааны — ооң үре-түңнелдиг күш-ажылының херечизи. Район, суму Советиниң депутады, партия эге организация секретары деп хөй-ниити даалгаларын ак сеткилдиг күүседип чораан.

Кожпонуң ниити чемненилге черинге 40 чыл ажылдап келген өөнүң ээзи Ажамаа Шимит-ооловна-биле бир ool, бир кысты-амыдыралдың улуг оруунче үдеп кааннар. Дээди эртемниг тудуг инженери оглу Мерген амыдыралының аайы-биле ТР-нин ИХЯ-зынче шилчип ажылдай берген. Чечен Республикага ОМОН шериинге алган арттырғеш, чоокта чаа ээп келген. Уруу Чечена Москваның кижизидикчи башкылар белеткээр педагогика институтунда бот-өөредилге-биле өөренип турар.

Улус чонну хайныышкынныг ажыл-ишче эвилелдеп, уштап-баштап-даа, иезиниң чаяап берген ийи холу-биле ажылдап-даа билир Седен-оол Манзыр-оолович Оюн ышкаш кижилериң ачызында амыдырэл туттунуп турар деп бодаар мен.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

«Шынның» корр.

Өвүр кожуунның араттарында

ДЕТКИЖИП, ДЕМНИГ АЖЫЛДААР

Өвүр кожуунуң араттарының 1995 чылда кылып чоруткан ажылдарың түннээн хурал кожуунуң чагырга чериниң хуралдаар залынга болуп эрткен. Чылда чаңгыс катап болур хуралынга араттар хөйү-биле кээп киришкеннер. Хуралга 1995 чылда кожуунда бар арат (тараачын) ассоциязының ажылының дугайында Илеткелди ооң даргазы М. Б. Сат кылган. Ол ышкаш арат ажыл-агыйларның боттарынга тускайлаан чер девискээрин канчаар, кандыг байдалдыг ажыглап турарының дугайында эдеринчи илеткелди кожуунуң чер түргузуунуң талазы-биле комитединиң даргазы М. М. Амыйлаң кылган.

Бо хуралга келген араттарның сонуургалы, ботидепкейи дыка бедик болган. Ооң бир кол чылдагааны Тыва Республиканың арат (тараачын) ажыл-агыйларның ассоциязының президентизи В. Т. Хемер-оол кээп олурушканында болур. Илеткелчиге боттарының сагыш-сеткилин, хөрээн өйүп чоруур, арат ажыл-агыйынга, амыдырал-чуртталгага хамаарышкан айтырыгларны хойну салганнар. Кожуун девискээринге хамаарылгалыг айтырыгларны баштайгы ийи илеткелчилер боттарыныы-биле чогуур харыыны бердилер. Республика чергелиг болгаш оон дашкаар айтырыгларны В. Т. Хемер-оол ең бөдүүн сөстер-биле араттарга билдингир кылдыр тодаргай харыыларны берген. Ниитизи-биле ук хуралга боттарының күзели-биле он дорт кижи санал берди.

— Кышты хөр ажып тур бис, байдалывыс эки. Хой оолдан эгелей берди, торуттүнген чаш мал толу чидириг чок камгалаттынып тур. Чаш хураганнарга каап бээр көк сиген, сула, чарба, четчир. Сугну трактор-биле сөөртүп тур бис. Кыштатга гараж тудуп алыры-биле цемент садып алыр акша-чээли дилээн мен — деп, эрткен чылың Москвага болуп эрткен арат-фермерлериң алдыгы съездизиниң делегады Эрес-оол Монгуш саналдады.

— Бистер үүгле мал ажылы-биле кызыгаарланмайн турар бис. Улуг-Хемниң Чодураада төрелдеривисте черивис бар. Оон картофель болгаш капуста дээн ышкаш ногаа аймаанның дүжүдүн эвээш эвести ажаап алдывыс. Күзүн бо Хандагайтыга эмнелге, уруглар албан черлеринге эккээривиске «өске черлерден (кожууннардан) тыптының алган бис» дээш албааннар — деп, «Бодарал» арат ажыл-агыйының удуртукчузу Владимир Монгуш шала муңгак чугаазын доосту.

— Кызыл-тас, арбай, сула тарыдывыс, оовус аянчок үнген, ам чазын тарылга шөлүн улгаттырар, оон бедик дужүттү, алырын планнап турар бис. Демнежип тургаш садып алыр лизинг-биле комбайндан бээрин президентиден дилээр кижи-дир мен—деп, Солчурдан Эрес Монгуш дуза диледи.

— Садыг ажыдып алдывыс, амыдырап-чурттаарынга дыка-ла дузалыг үүведир, бистиң коллектив кежигүннери хөй улус бис. Орта малдан алыр продукция эът, сүт, саржаг, дүктен аңгыда, херээжен улустарывыстың аргаан, даараан чылыг уктар, хол-хаптары база улуг болгаш бичии кижилерге янзы-бүрү хептер, соктаан далган, тараа, оондаа өске амыдыралга хереглеттинер чугула бараанларның бүдүрүлгезин үзүктелдирбес-ле болза, бистер ышкаш хөй улустың чиир хлевиниң өртээн шыдаар үүве-дир. Бүдүрген продукцияны сайгарар, хемчээли бичии-даа болза садыгларды эптиг черлерге тутуклап алырын арат эш-өөрүнге Анатолий Монгуш саналдаан.

— Ынчан 7 ай үезі үүве ийин, кожуунну ассоциация даргазы М. Б. Сат чөптүг чылдагаан-биле ажылдаваан турган. «Бараан кредиди» дээр кывар-чаар материалдар садып алырынга чээли келген турган. Өрээлче мен ышкаш кижи углаан-даа ажыы чок хире боорга, эжик кастында хайгаарап тур мен. Чээлини мурнунда-ла каш катап ап каапкан ол-ла кижилер ап турар боорга элдепсинип, кайгап турдум. «Сээң бөргүң койгун кежи, а мээнии киштии» дээни-биле дөмей чорду дээш, санал берип турган чиңге кара уруг ишкирнипкеш, карактарының чаштары төктүр деп баарга, чугаазын төнчүзүнге чедирип чадашты. Хөөкүй арат уругнуң хөрек өйген бодалдарын чедир чугаалаваза-даа, хурал киржикчилери чүвениң ужурун өттүр билип каан. Кижилерниң «балдырын», бай-шыдалын көрүп, эш-өөр, дөргүл-төрел тыртыжып, келген чээлини таарыштыр үлежип турганың олурганнар дораан чугаалажы бергеннер.

Санал берип турган уруг дээрге, беш чылдар буруңгаар арат ажыл-агыйлары чаа-ла тургустунуп эгелеп турда, Ак-Чыраадан келген аныяк өг-бүленің хөрээжен ээзи Галина Оолакай-дыр. Ак-Чыраага ногаа аймаан тарып өстүрериниң мастери турган, амгы үеде ол ажылын уламчылавышаан, амыдыралының аайы-биле Хандагайтыда чурттап чоруур. Хуралга кирген саналдарның кол-кол допчулалын бижиирге мындыгдыр.

Ниити байдалывыс каксы-даа бол, номчукчуга билдине берген боор. Хурал чаңчылчаан чаңгыс хепке кудуп каан хурал дег эвес, ооң чорудуу бир өске онзагай болган. Ук хуралдың кол өзек айтырыгларынга харылар, ижин кара чок ажык-чарлыг чугаа, араттарның бот-боттарын деткижер, билчиринге, моон соңгаар дем катчып, дузалажып ажылдаарынга улуг идиг болган. Арат бүрүзү бодунуң сагыш-сеткилин хөлзедип чоруур айтырыгларынга тайылбыр харыыларны дыңнап, сеткил ханганын чажырбайын турдулар. Ниитизи-биле кожуунуң араттар ассоциациязы эрткен чылда багай эвес «чүгээр» ажылдаан деп үнелелди алган.

Кожуунуң араттар ассоциациязының даргазынга Мандыр Балчырович Сатты катап бадылап алганнар. Хуралга санал берген арат бүрүзү-ле үрезин, кывар-чаар материалдар, машинатехника садып алыры-биле күрүнеден чээли бээриниң талазы-биле дузалаарын Тыва Республиканың Чазаандан дилээн. Шүгүмчүлелдиг санал-оналдарны база угаанныг кичээндиригларни даргалар боттарының дептерлеринде демдеглеп алган үүве болганда, Күске чылында араттарның күзелчүткүлү бүдүнгүр-ле болзун.

Бюрбю СЕРЕН.

Өвүр кожуун.

КЫЗЫМАК-ЛА КИЖИ

Сүт-Хол кожуунуң «Сүмбер-Уула» колхозунуң конторазынче эртенниң-не далаштыг бар чыдар, кастыктарында бажының ак дүктери кескүлеңней берген, аныяанда спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге киржип чорааны илдең, бодунга таарышкан мага-боттуг эрни бо-ла көрүп болур.

Ол дээрге «Сүмбер-Уула» колхозтуң улуг мал эмчизи Мочак-оол Доскаарович Хертек-тир. Шында-ла, ол школачы, студент чылдарында чиик атлетикага, волейболга, хоккейге, тыва хүрешке школазының, өөренип чорааны техникумунуң адын чангыс эвес удаа камгалап чораан.

М. Д. Хертек үүгле мал ажылынга 23 чыл мал эмчизи, зоотехник бооп ажылдаан. 1980-1986 чылдарда Бора-Тайганың Чечектиг хойжу бригадазы бүгү көргүзүүлер талазы-силе эки ажылы дээш республиканга алдаржып турду. Ынчан ону бригадир-зоотехник бооп удуртуп турган кижи—Мочак-оол Хертек-ле болгай. Ооң соонда Бора-Тайга салбырын эргелекчилеп, совхоз директорлап, а бо хүннерде «Сүмбер-Уула» колхозта улуг мал эмчизи бооп, үре-түңчелдиг ажылдап турар.

М. Д. Хертек бо ажылдан келген чылдарының дургузунда хуу-даа, хөй-ниитинин-даа малын аарыг-аржыктан чеже башты камгалавады дээр.

Дадар-оол МОНГУШ.

КУРЛАВЫРЛАРНЫ КӨВҮДЕДИР

Чоокта чаа «Тыва коммерциялыг харылзаштырылга» компаниязының отчеттуг хуралы болуп эрткен. Аңаа компанияның 1995 чылда кылып чоруткан ажылының дугайында илеткелди ооң чиңгине директору Б. Т. Санчы кылган.

Чиңгине директор илеткелиниң эгезинде чуртта экономиктиг байдалдың анализинге доктааган. Ооң бодап турары-биле алырга, Россияның баштыңнарының сөөлгү дөрт чыл иштинде чорудуп келген политиказы россиянларга кончуг когаралдыг болуп турар. Олар эки чурттай берген бис деп кабинет иштинден чеже-даа медеглеп олурарга, херек кырында байдал хөлчок сандаргай.

Шак мындыг байдалдарда бүгү чурт ышкаш, «Тыва харылзаштырылга» компаниязы ажылдап турар деп, Б. Т. Санчы онзагайлаан. Эрткен чылда компанияның ажыл-чорудулгазының кол сорулгалары социал программаларны боттандырарынче азы Тываның чонун материал-техниктиг курлавырлар-биле хереглел барааннары-биле хандырарынче угланган. Чөнүүн берге байдалын билгеш, склад өртектерин 38,6 хуу — херек кырында немере өртектер 90 хуу чедип турдала, эвээшке тударын кызып турда-ла, байдал хоржок болган. Ынчангаш 95 чылдың июль 1-ден ону 70 хуу чедир салган. Чүге дээрге Кыдыкы соңгу чүк районнарынга сөөртүлге өртээнге берген чээлилерни республиканың удуртулгазы үлеп тура, «Тыва харылзаштырылга» АН-ге чиңгелделиг чээли бербээн. Түңнелинде «Тыва чээли» комбанкының чээлилерин улуг хуулуг кылдыр алган.

Ооң соонда чиңгине директор Б. Т. Санчы сан-түңнер кырынга компанияның ажыл-чорудулгазын анализтеп көргүскен. Илеткелин түңнеп тура, ол бергелер турза-даа, АН бут кырында туттунуп турарын чүгээр деп санап, республиканың бүгү бүдүрүлгелерин материал-техниктиг курлавырлар-биле моон-даа соңгаар хандырарын, ачы-дуза чедирилгелериниң хемчээлдерин улгаттырарын чугула сорулга деп чугаалаан.

Бистиң корр.

КӨРГҮЗҮГЛЕРИ

«Алдан-Маадыр» совхозтуң хойжулары бо кышка хынамчалыг белеткенген, ынчангаш амгы үеде кодан бүрүзүнде сиген болгаш өске-даа мал чемнерин үзүктелдирбейн турар.

Ажыл-агыйның Кара-Шатта, Үттүг-Дашта, Оргу-Шөлде болгаш өске-даа коданнарында бо хүннерде ниити төрүүр хойнуң 77 хуузу оолдапкан, оон 1425 хураганны менди камгалап алган. Тоску класс доскан Омак Ондар, иезин Допук болгаш адазы Бегзи Ондарларның хайгаарал, дузазы-биле 220 хураганны менди доруктуруп турар. Бо коданда он хой ийистээн, үүс башка онаштыр көргүзүү 108 хуу болган. Оолак Монгуш, Эрес-оол Сарыглар, Маадыр Ооржак болгаш өске-даа малчыннарының чаш хураган алган көргүзүү база эки.

Мал ажылының тускай эртемниглери кол зоотехник О. Ооржак, мал эмчилери М. Монгуш, Н. Ондар болгаш өскелер-даа малчыннарга доктаамал дуза чедирип, харыысалгалыг ажылдап турар.

Токпак-оол САРЫГЛАР.

ЧАШ ТӨЛ МЕНДИ

Тес-Хем кожуунда «Чодураа» коллективтиг ажыл-агыйының кооперативтеринде хой оолдаашкыны шуудаан. «Көк-Тей» кооперативте Б. Сувандинниң хойларының чаш хураганнарын менди камгалап алган. «Ужарлыг» кооперативте Зоя Минчейниң төрүүр хоюнуң чартык кезин солдаан, чаш хураганнарны чидириг чок ажаап алган.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

● Кызыл хоорай чагыргазының кичээнгейинге

САЙГАРЛЫКЧЫЛАРНЫҢ НЕГЕЛДЕЗИ ЧӨПТҮГ

Сайгарлыкчы дээрге чоокку чылдарда тыптып келген, бо хүннерде ең-не нептереңгей өстерниң бирээзи. Сайгарлып-ла шыдаар болзуңза, бо рыноктуң эргилделиг берге үезин эртип шыдаанның ол деп дидимиби-биле чугаалап болур. Ажылче баарда-чанарда Кызыл хоорайның төп базаары-биле эртип тургаш, оларның ажыл-ижин көргеш, шынаа-ла, канчаң мынчаң түрөп чоруур амытаннар боор деп болай бээр мен. Бодап көрүңер даан, кыштың 45 градус соогунда олар төп базаарны ээн тургуспаан: хүнүүнне сайгарлыкчылар 70-80 кижи чедип турду. Бистиң төп базаарывыста кандыгдаа нацияның хамаатылары садыглап турар, оларның хөй кезин кыргыстар, армяннар, цыганнар, орустар, казахтар дээш, кымнарны чок дээр боор.

— Бистер чонга бараанны садар дээш кайыын-бир черден тыптының алгаш кээрдир бис, базаарга бараанны саткан дээш менден хүнде 14 муң рубльдиң үндүрүүн ап турар, а херек кырында сайгарлыкчыларның садыглаарынга таарыштыр кылган бөдүүн столдар безин бо төп базаарда кылдынмаан —деп кыргыс сайгарлыкчы хомудан чугаалап турду. Бо угбайның чугаалап орар чугаазын болап келгеш, ам базаарның ажыл, амыдыралы-биле таныжып көрдүм. Шыны херек, мында чүү-даа садып турар улус бар, ону кызылчылар кончуг эки билир.

Төп базаарның үндүрүглери-биле таныжып көөрге мындыг. Базаарның девискээринче машиналыг эрткениң дээш — 3 муң рубль, садыглаар шолду ээлээнің дээш 10 муң рубль, оон арай улуг болза, 20 муң рубль, ең бичии шолду 7 муң рубль. Пенсионерлер бодунуң ногаазын садарга— 3 муң рубль, чаңгыс килди ажыглааны дээш 10 муң рубль боор чорду. Чамдык сайгарлыкчыларга бо ортек, шынап-ла, аар болуп турарын хомудап турдулар, ынчанмайн канчаар, хүнүүн-не 10 ажыг муңну төлеп кээрге. Кыштың соогунда садыл алыкчыларның саны база әвәжей бээр болгай. Сайгарлыкчыларны, садыл алыкчыларны бир дүвүрдип турар айтырыг — төп базаарның девискээринде арыгланыр бажың дендии чударгай байдалда туруп турар. Ону аштап арыглаарынче базаарның удуртукчулары кандыг-даа кичээнгей салбайн турар.

Бир хүнде төп базаарга ортумаа-биле 100 ажыг сайгарлыкчылар садыглап хүнээр, оон кирген үндүрүгнүң акшазы 700-800 муң рубль боор турар. Ол акша-төгерик-биле арыгланыр бажыңны аштадып, сайгарлыкчыларның садыглаарынга таарыштыр кылган узун столдарны, баартактарны, черле чогаадыкчы езу-биле бир-ле чүвени таарымчалыг кылдыр кылып берзе кандыг боор. Ам бо хүнде көөр болдувусса чүүн-даа кырында бараанын салып алган садып орар кижилер бар. Шаанда безин көрбээн столдарыңарны бо базаардан көрүп боор силер. Ону шуптузун сайгарлыкчылар бажыңнарындан, чамдыызын боктан-даа аккылган боор деп бодаар-дыр мен. Төп базаар дээрге Кызыл хоорайның төөгүзүнде бир дугаар тургустунган, сайгарлыкчыларның садыглаңыр чери дээрзин хоорайның хоочун чурттакчылары ам-даа утпаан. Бо базаарга хоорай чагыргазының хамаарылгазы бир онзагай турар ужурлуг, чүге дээрге бо базаар хоорайның төвүнде турары тавырылга эвес.

Эрткен 1995 чылда төп базаар канчаар аккылдаан әвес, сан-чурагайлардан көрүп көрээлиңер. Үүгле ниити кирип алган акша орулгазы 394 млн. рубль болган. Соодукчу тудуп алырынга 56 млн. рубль чарыгдаттынган, базаарның эжиниң аксында арка кылырга 128 млн. рубль болган, 30 млн. рубль-биле сайгарлыкчыларның бараан садарынга эптиг 10 демир херимнер кылып берген. Бо чарыгдалдарны көрүп оргаш, кижи кайгай бээр. Боттарын азырап турар сайгарлыкчыларга саадыгларынга таарымчалыг байдал тургузуп бербейн чыткаш, 128 млн. руоль өртектиг эжик аксының арказын чүүе кылдырты берген улус чүве, мен бодум тудугжу кижи карак-биле көрүп турарга безин ооң өртээ 128 млн. рубль четпес деп билдим.

Базаарда садып турар эттиң хөйүн кергеш, кижи кайгаар, бичии Тывавыстың каш малы төнери ол чоор бе деп бодай бээр мен. Хой кезиинде кодээден кээп турар. Кодээде ажылдап турар малчыннар каш чыл улаштыр акша албайн келген болгай, ам канчаар деп, амыдырал бергедеп кээрге, дириг малын соккаш дужаап турарлары база бар. Чамдык сайгарлыкчылар оларның эъдин чиик өртек-биле садып алгаш, боттары базаарга улуг өртек-биле садып кыштаан кижилер бар. Кодээден келген малчыннар ону базаарга садар чай кайда боор, чиик өртекке берипкеш, дүрген чанарын бодаар. Бистиң кодээ малчыннарывысты мында безин мөлчүп чыдарга кижи сеткили хомудавастын аргазы чок. Ол хамаанчок бир берге айтырыг — кодээден кыштың соогунда сөөртүп келген доң эътке базаарның лабораториязының таңмазын бастырары кончуг берге айтырыг. Бир-ле болза эътти эргискеш эккелиңер дээр, бир болза «белек» садып бергеш бастырар сен деп, сайгарлыкчылар чугаалап турар. Оларның таңмазы чок эъдин Кызыл хоорайның кандыг-даа организациялары хүлээп албас. Төп базаарның девискээри дендии хирлиг, хуу машиналар безин базаар иштинге турарга кайгаар-дыр мен. Россияның кайы-даа хоорайының базаарының иштинде хуу машиналар турбайн турар, машиналар базаар иштинге турар хамаанчок, ынаар кирер эрге чок боор үүве.

Бо-ла бүгү тургустунуп келген айтырыгларны сонуургап билип алыры-биле Төп базаарның директору кызах Борис Абильевич Тантубаевке ужуражып чеде бердим.

— Сайгарлыкчыларның көдүрүп турар айтырыгларында чөптүг негелделер бар. Төп базаарның ниити байдалын өөренип көргеш, Кызыл хоорайның чагыргазы «Кызыл хоорайның төп базаарының девискээринге бараан садар объектилерни тударының болгаш ону чурумчударының талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглерниң дугайында» доктаалды хүлээп алган. Ында айтып турарын езугаар алырга, төп базаарның девискээринге чамдык чаа объектилерни тудары көрдүнген деп директор чугаалады. Ам ол доктаалдың чамдык пунктуларынга доктаап көрээлиңер. Ук доктаалда сайгарыкчыларның боттарының кылып алган демир четкилерин, бодунуң даштыкы хевири-биле садыглаарынга дүүшпес дээш 47 четкилерни февраль 1-ге чедир базаарның девискээринден үндүрген турарын айыткан.

Эң берге айтырыгларның бирээзи — бо базаарда арыгланыр бажыңның берге байдалда турарын ооң директору Б. А. Тантубаевтен сонуургадым.

— Эрткен чылын чаа арыгланыр бажың туттурар дээш төлевилел кылдыртырымга 2 ай чартык болгаш кылып берген, ооң фундаментизин салгаш, доозуп чадап кагдывыс, эрги арыгланыр бажың берге байдалда, ам чылый бээрге аштадырының хемчээн алыр мен, кылыр-ла ажылдар хөй, чаа арыгланыр бажың бо чылын болур — диди.

Үстүнде хүлээп алган доктаалда айтып каан хуусаазында күүсеттинер ужулуг хемчеглер колдуу шупту күүсеттинмээн, ону күүседир ужулуг организациялар херекте албааны ол-дур. «Хоорайның арны базаардан көстүр» деп чоннуң чугаазы бар. Кызыл хоорайның төп базаары мындыг байдалда турда, хоорай чагыргазы чүүү бодап орар ирги деп бодаар-дыр мен. Базаарның ниити хевирин кончуг чараш кылдыр чуруп, бижип, септеп тургаш тыва аяншинчи киирзе кандыг боор. Ооң удуртулгазында ажылдап орар казах кижиниң бажынга ол-даа кайыы кирер деп. Сайгарлыкчыларның көдүрүп турар айтырыы чөптүг, орта дарый шиитпирлиг харыыны хоорай чагыргазы бээр ужурлуг.

Сергей ХЕРТЕК.

АДА-ӨГБЕ КӨРГЕН БОЛЗА...

• Үрээри – кылып тургузарындан белеп •

ТР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ 1995 чылдың апрель 15-те хүлээп алганы «Хоочураан карылгалыг көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылчорудулгазын буураашкынның (саң-хөө шинек чок чоруктуң) сагыыры албан езу-чурумнарын ажыглап тургаш, реформаларының болгаш турум быжыг байдалга тургузарының хемчегларының дугайында» № 155 доктаалын езугаар ол дөңзыда республиканың 13 ажыл-агыйдары кирип турар. Оларның дөртү Чөөн-Хемчик кожуунның ажыл-агыйдары («Чыргакы», «Хорум-Даг», «Хөндергей», «Хайыраканн»).

Бо бөлүктүң 13 ажыл-агыйларының 10-унда эде организастаттынар деп шиитпирлер хүлээп алдынган, оон иштинде 4 ажыл-агый бо ажылды дооскан болгаш бүрүткелди эрткен (Каа-Хемнин «Бүрен» совхоз, «Бүрен-Аксы» коллективтиг бүдүрүлге, Эрзиннин Ленин атты коллективтиг бүдүрүлгези, Чөөн-Хемчиктин «Чыргакы» совхоз).

Саң-хөө шинек чок чорук (банкротталыышкын) херектериниң талазы-биле ТР-ниң федералдыг девискээр эргелели «Хөндергей» болгаш «Хайыракан» ажыл-агыйларының экономиктиг болгаш саң-хөө байдалының сайгарылгазын кылып көргеш, бо ажыл-агыйлар боттарынга алган хүлээлгелериниң талазы-биле өрелер төлеп шыдаар шинээ чок (банкрот) деп түннелди үндүрген. Байдал ажыл-агыйларны чок кылырының езу-чурумнарыг чорударын негей берген турган. Ынчангаш «Хөндергей», «Хайыракан» ажыл-агыйларының удуртулгазынга боттарын банкрот деп чарлаш, эки тура-биле ажыл-агыйны чок кылырының езу-чурумнарынче кирип эгелээр деп сүмелерни бергеш, оны канчаар чорударының талазы-биле тускай тайылбырларны саңхөө шинек чок чорук (банкротталыышкын) херектериниң талазы-биле ТР-де федералдыг девискээр эргелелинден берген турган.

1995 чылдың декабрь 20-де ол эргелелдің директоры Владислав Товариштайович Ховалыг-биле ужуражып, буураан ажыл-агыйлар «Хөндергей», «Хайыраканда» байдал кандыгыл, оларның ында ажылдап, чурттап турар ажылчы чоннуң, кижилериниң моон соңгааргы салым-чолу, ажыл-херээ болгаш амыдыралы кандыг болурул деп айтырыгларны салгаш, дараазында тайылбырларны, харыыларны алган турган мен.

— Бирээде, колхоз, совхозтар амгы үеде күрүне бүдүрүлгелери эвес, а коллективтиг бүдүрүлгелер болуп турар. Бистиң, буураашкын херектериниң талазы-биле ТР-де федералдыг девискээр эргелелинин кол сорулгазы — бууран дүжүп турар федералдыг күрүне бүдүрүлгелери-биле ажылдаары болур. Бир-ле дугаарында, ындыг бүдүрүлгелериниң саң-хөө, экономиктиг байдалының анализин кылыр. Бүдүрүлгениң моон соңгаар ажылдап, чурттаар харык-шинээ бар бе, чок бе, ол бүдүрүлгени хуужудар, салар бе, азы шуут чок кылып узуткаар бе деп айтырыгларны шиитпирлеп алгаш, оон улаштыр ажылдаар. Республиканың баланс тургузуу багай болган, адаандан өрү 13 ажыл-агыйынга чижек кылдыр буураашкын езу-чурумнарын бир чартык чыл үеде чоругкаш, ол ажыл-агыйларны бут кырынга тургузар хемчеглерни алырын Чазактың талазындан көрген турган. Чижээ, 1 млрд. рубль түнүг өрелиг ажыл-агыйдан 1,5 чыл иштинде чегдирикчилер өре негээр эрге чок болур, азы өрелер төлээр хуусааны мораторийни узадыр. Дорт чугаалаарга, бүдүрүлгениң катап бүдүрүлгезин калбарты-биле акша-төгерикти өреже чорутпас кылып каар. Бир эвес идея боттанып, ажыл-агый эки ажылдаар болза, бир чартык чыл хиреде быжыгып, өрезин дуглан аптар арга тургустуна берип болур. Ажыл-агыйның болгаш чегдирикчилериниң каттышкан хуралынга чегдирикчилериниң киирип келгени кандидатуразын өөреним көргеш, ол ажыл-агыйның 1,5 чыл иштинде арбитраж удуртукчузун бадылаан турар. Оон соонда 1,5 чылдың экономиктиг планың тургузар. Чегдирикчилер борта база улуг сонуургалдыг болур. Үүге дээрге оларның кол сорулгазы — өрени эгидип алыры. Ажыл-агыйның өнчү-хөреңгизинин саңтүүнүн тодараткаш, чегдирикчилерниң шынгыы чыналдазы-биле, ажыл-агый иштинге чижилге_мөөрейлиг бүдүрүлгелерни организастап тургузар. Өнчү-хөреңгини садып-саарарда, азы кандыг-бир өскерлиишкиннер болган таварылгада, ол дугайында чегдирикчилерге албан дыннадыр, оларга бадыладып алыр ужурлуг.

«Хөндергейниң» талазы-биле, 1995 чылдың сентябрь 15-те чегдирикчилер-биле каттышкан хуралын эрттирдивис. Ажыл-агыйның арбитраж удуртукчузу кылдыр Ш. Ш. Монгуш соңгуткан. Ийиги хурал Чадзанага эрткен. Анаа чегдирикчилериниң негелдерини (өрелерин) күүседир эәлчээн база тургускан бис. Кол сорулга — буураан ажыл-агыйның орнуунга өзек кылдыр албан бир бүдүрүлгени организастап тургузары. Өреге бээр өнчү-хөреңгини шилчип алгаш, бир-ле дугаарында ажыл төлевиринге болгаш пособиеге (дузаламчы) өрелер-биле ажыл-агый санажыр ужурлуг. Бүдүрүлгени тургузарда, аңаа кирер кижилер боттарының чер, өнчү үүлүглериң чаа бүдүрүлгеже шилчидер. «Хөндергейниң» бюджетке өрезинден аңгыда, ниити өрези 1 млрд. 14 млн. рубль.

Бистиң бодалывыс-биле, чаа бүдүрүлге тургустунарга, ТР-ниң Саң яамызы ол өрелерни бодунга албайн, кожуунның мурнундан тургузукчу үүлүг кылдыр киириштириптер болза деп күзеп турар бис, устав капиталы кылдыр. Ынчан «Хөндергей» муниципалдыг бүдүрүлге апаар (өнчүнүң 90 хуузу күрүнениң, 10 хуузу ажыл-агыйныы). Оон аңгыда РФ-тиң Чазаа төпчүткен чээлилерни үндүр бижиптер суг болза, чаа бүдүрүлге боду сайзырап чоруй баар арга тургустунуп болур. Бо таварылгада кожуун чагыргазын калы тургузукчу болур деп сүмелеп турар бис. Бо талазы-биле Чазактың доктаал төлевилелин белеткен тур бис. Кол-ла чүве — чаа бүдүрүлгеге ажылдаар дээн кижилериниң боттарынга бүзүреллиг болуру, бүгү сагыш-сеткилиниң бо ажылче угланган турары болур.

Борта демдеглеп каар чүүл бар. Ажыл-агыйның арбитраж удуртукчузун чүгле чегдирикчилер ап каап болур турбужеге, Хөндергей сумуң чагыргазының даргазы А. С. Кууглар, хоойлуга дүүшпес чүве кылып, Мижит-Доржу Херел-оолович Сатты бадылаттырып каан.

Ажыл төлевиринге «Хөндергей» 40 шээр, 3 бода малдарны, 9 аътты, 2 машинаны, 6 чуртталга бажыннарын, бир тракторну, 1 млн. рубль түнге мал чеми тарааны, каттышкаш 40 млн. рубль хире түнге төлеп берген. Ам база ол хирени төлээри арткан. 1168 шээр, 42 бода, 296 чылгы малдар ажыл-агыйда арткан. «Хайыраканда» база мындыг ажылды чорудуп турар.

Бо чугаа болганын бээр ам үш ай ажып турар. А бууран дүжүп турар ажыл-агыйларны эде организастаар болгаш саң-хөө байдалын чогумчудар талазы-биле ап чорудар хемчеглерни ТР-ниң Чазаа 1995 чылдың апрель 15-те бадылап каан Ында үүл аайы-биле чүүн боттандырарын, оон хуусааларын, ол дээш кым харыысалгалыг болурун, эәлчеглиг болгаш төнчү хыналдаларны кажан чорударын тодаргайы-биле айтып бижип каан. Оон бээр бир чыл чоокшулап олурар. Амгы үениң деннели-биле ол эвээш эвес хуусаа, бо үениң иштинде хөйну бүдүрүп ап болур турган.

Хемчеглерни күүседир хуусаалар шагда-ла эрткен. Ынчалза-даа бо чугула ажылды чорударынга харыысалгалыг ТР-ниң чамдык яамылар, комитеттериниң доктаалды күүседир дээш ажылдап турары билдиртпээн, көзүлбээн. Ол хамаанчок, көдээ ажыл-агыйның экономиказын дорт харыылаар ТР-ниң Экономика, Көдээ ажыл-агый болгаш Аъш-чем, Саң яамылары, чамдык кожууннар чагыргалары, ында көдээ ажыл-агый эргелелдери көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин эде организастаар ажылды сула салып, ала-чайгаарлаашкынның агымынче киирипкениннен, бир чыл бурунгаар «чүгээр» диртип турган дыка хөй ажыл-агыйлар безин бо хүннерде сандарап буураарының чадазында келгени оларның арткан-калган коллективтиг өнчүзүн чазый-чиижең кижилер, херек үүлгеткен кижи кандыг-даа кезеңчеге онаашпас апарганын ажыглап алгаш, оорлаарын оорлап, самчыгдап, боттарынга ажык-кончаалыг кылдыр эде хуваажып, үлежип, санажып ап турар. Ынчангаш көдээде бодунуң ак сеткилдиг күш-ажылыбиле эвес, эрге-дужаалын, харылзааларын ажыглап, кажар аргалар-биле бүдүү байып, саарлып турар кижилериниң саны чоорту көвүдеп олурар. Ону тус черлерде чон кончуг эки билир болур. Бо чорук моон ынай уламчылаар болза, чамдык черлерге социал байдалдың нарыыдаарынга чедирип болур. Мындыг байдалдар Чөөн-Хемчикте чүгле «Хөндергей», «Хайыраканда» эвес, «Баян-Тала», «Искра» коллективтиг бүдүрүлгелерде, үш кооператив кылдыр чарылган эргиде «Тыва» совхозта база тургустунуп турар.

Эдери-биле шалыкның хемчеглер алыры негеттинип келген медээлерни, байдалдарны шынныы-биле, чөптүү-биле чонга, эргечагырга черлериге массалыг информация чепсектерни дамчыштыр чыдыып чедирери — хамааты кижиниң, журналистериниң ыдыктыг хүлээлгези болур. Ол ышкаш ниитилелде бар, тургустунуп келген четпестер, частыыглар-биле эптешпейн, оларны доктаамал эдип, чок кылып турган, ниитилел бурунгаарлап, хөгжүп, сайзырап олурар деп үвени философияның хоойлулары-даа, төөгүнүң барымдаалары-даа бадыткап турар. А бистиң Россияда, ол ышкаш Тывада кем-херек үүлгедиишкиниериниге, четпестерге өөренип, чаңчыгып, эптежип калганывыс кончуг улуг материалдыг, моральдыг когаралдарга чедирип турар.

Февраль 23-те Хайыраканга албан-биле барып чедип, ында черле чогум үүү болуп турарын сонуургап көрген мен. «Дамчыыр чугаа — далай чалгыы» дээр. Кызылда, республика иштинде кижилериң «Хайыраканда ам үүү-даа артпаан, шупту үүвени оорлап, үлежип, үптеп, үрегдеп каапкан» деп чугаалажып турары колдуунда ынын дээрзин карак-биле көргеш, бузүрээн мен.

Фронтучу Тимофей Күзеевич Пичен-оол совхоз директорлап, Алдын-кыс Сааа-Байыровна Монгуш ферма эргелекчилеп турар шагда, ат-алдары республиканга бедик, диңмиреп турган Дөргүн СБФ-зының ам үүгле даш кажааларының ханалары арткан. Оорлаарын оорлап, өлүрүп-чидирериң өлүрүп-чидирип, орнап-солуурун орнапсолуп келгениниң түннелинде, шупту симменталь уксаалыг 400 баш чедип турган саар инектиг ферманың арткан-калган 90 инээн күскээр кыжын үлежирге, үлеш четпээн. Ынчангаш өкпелешкен, артыкташкан маргылдаалар, чаргы-чаалы ам-даа уламчылап турар.

Эрткен чайын ажыл-агый 280 тонна сигенни белеткеп, күзүн эвээш эвес тарааны ажаап алган турган. Бо хүннерде Хайыраканда тараа-даа, сиген-даа чок, шуптузун оорлап, үлежип дойлап каапкан.

Тыва чоннуң ырызында кирген Чавыдактың ажылдап, удуртуп-башкарып чорааны МТМ-зи-даа, бүдүрүлгениң 25 чүүк машиналары хос кирер улуг гаражы-даа ам ажыглаар арга чок кылдыр үптеттинип-тоймаглаттынган. Ол хамаанчок ажыл-агыйның удуртулгазының ажылдап турганы конторазының, оон-биле кожа турар чиик машиналар гаражының соңга-хаалгаларыдаа артпаан. Шуптузун суурнуң чурттакчылары ажыглаары-биле алгаш барган. Оларны орай камгалап эгелээнинің демдээ кылдыр хос кара соңгалар орнун хыртыңнар-биле бакка-сокка дуй шаап каан турар.

Хайыраканың суму чагыргазының чаа даргазы, бо совхозту хөй чылдарда удуртуп чораан Хүлер-оол Салчакович Дамба-Даржаа-биле ол хүн ужуражып чугаалаштывыс.

— Хүлер-оол Салчакович, силерде мында чогум үүү болуп турар үвел? Ажыл-агыйның үүгле ады арткан деп турар «дидир-дидирлер» кайы хире шынныгыл? Хайыраканның чону моон соңгаар канчаар амыдырап-чурттаар, ажылдаар деп бодап турарыл? — деп айтырымга, оон харыызы мындыг болган.

— Январь 18-те чоннуң ниити кончуг дүшкүүрлүг хуралы болган. 28 механизатор, 12 малчын чер, өнчү үлүглерин каттыштыргаш, аңгыланып, биче бүдүрүлгени тургузуп алыр бис деп шиитпирлеп алган. Биче бүдүрүлгениң директорунга Олег Белек-оолович Монгушту бадылап алдылар. «Совхозтуң эрги тускай эртемниглериндеи чаңгыс-даа кижи албас бис. Алырын ап, чиирин чим алган-дыр силер, ам биске шаптык катпаңар» деп санал бергеннер, арнынга-ла дортуби-ле-ле чугаалап турду. Кыдыындан дыңнап олурарга, берге-ле чүве чорду. Бүдүрүлге директорундан аңгыда, биске үүгле инженер-бригадир, бухгалтер-экономист ийи кижи херек дээр болганнар.

Бо чылын үүнү кылырыл? 550 га черге тараа культураларын тарып чажар. Орта 91 тонна үрезин херек, оон өртээ 151 млн. рубль, а акша чок. Суггаттыг 400 гаданна. 150 гектар черни ажыглаар бис. Суггарылга системазының үерлер үрээн черлерин эде кылырынга 175 млн. рубль херек. Ону эде кылыр дугайында документация «Тыва суг-тудуу» акционер ниитилелде бар, а акшазы база-ла чок. Суггаттыг черлерже шагда-ла чайындыны бадырган бис. Ол талазы-биле тускай комиссия ажылдап турар. Ол черлерни «кожуун кажаазы-биле» кажаалаары-биле өреге бүрүзү киржир хүлээлгени алган.

Техниканы ажыл төлевиринге берген соонда, 13 трактор, 5 автомашина арткан. Малдан 600 хой, 51 бе арткан ол-ла. Биче бүдүрүлгениң уставында, бир эвес чаа кижилер бүдүрүлгеге кирер дээр болза, чериниң үлүүн болгаш 1 млн. рубль түнге өнчү-хөреңгини салыр, билдириишкин киирер. Хүлээп алырда, чаңыстан шилип турган хүлээп алыры көрдүнген.

Күш-ажылчы коллективтер хуралдарын база эрттирдивис. Пенсионерлер, башкылар, инвалидтер, ясли-сад, суму чагыргазының коллективтери 100 га черге тарааны, 10 га черге картофельди ажаап өстүрүп болур бис, а үрезин тыварын, черни белеткеп бээрин суму чагыргазы бодунга алзын деп хуралдан шиитпирлээн. Ол ажылды боттандырарынга 158 млн. рубль херек. Школа коллективи кат чыып, варенье белеткээрин, эм оттар чыырын боттарының күжүбиле чоруткаш, оон өртээбиле келир чылын ногаа, картофель үрезиннерин садып алгаш, боттарывыс хандыртынар бис деп турар. Сумуда бар 24 арат ажылагыйларның 12-зи боттарының шөлдерин долузу-биле ажыглаар бис деп турар. Часкы чер аңдарылгазын чаа биче бүдүрүлгениң тракторлары-биле, а чүүк сөөртүлгезин 12 автомашиналарны садып алган кижилер харыылаар деп дугуржулга бар. Ол ачы-дузаның халас эвези билдингир. А КЧМ, артык кезектер база садар.

Кол зоотехник боон ажылдап чораан Артем Монгуш «черден бериңер, үрезин, техникам бар, тараа тарааш, пекарнядга хлеб быжыргаш, пенсионерлерни хлеб-биле халас хандырып болур мен» дээн. Сергей Дугар-оол бизнес-планын эде кылып, инвестиция комитединге киргеш, бүде бээр болза, мал эмнелгезиниң эрги эмнелгезинтаитар пунктузун эде кылгаш, чунар-бажың, хеп чуур чер, парикмахерская тургузун ап болур мен деп турар. Ол ышкаш Раиса Монгуш, Даниил Сат, Орлан Хомушку сумуңуң чонунга ажыктыг хуу бүдүрүлгелерни ажыдып болурунга беленин чугаалап турарлар деп дарга чугаазын доосту.

«Тайып ужар, даянып турар». Тывада баштайгы банкрот болган «Хайыракан» коллективтиг бүдүрүлгениң, ында сумуңуң чону арай үүвениң холу эртип, өнчү-хөреңгизин колдуу чашканнап-будап каапкан соонда, орайтаан-даа болза, бодуңуң салым-чолун, ажы-төлдүң келир үезин, ат-алдарын бодап, чуртталга дээш демисежир, үүгле боттарынга идегээр деп шиитпиирлеп турары оларның маадырлыын, бергелерге ыдамык болурунга беленин көргүзүп турар. Ам оларга үүгле кожуун чыргазының, ТР-ниң Чазааның талазындан элээн улуг хемчээлдиг акша-төгерик деткимчезин көргүзери негеттинип турар. Маңаа бети дээрге-ле 500 млн. рубль хире дузаламчы доп-дораан херек, үүе дээрге часкы тарыга өйу келген болгай. Бо айтырыгны чедимчеліг шиитпирлээриндеи бүгү сумуңуң чонуңуң келир кыжын тодуг-догаа, чылыг-чырык чурттаары хамааржып турар.

Хайыракан сумузунга төөгүден тура хоомай эвес дээн тура-соруктуг кижилер чурттап чораан, ам-даа ындыг кижилер чоннуң көвей кезии деп бүзүрээр мен. Фронтучу Вера Чүлдүмовна Байлак база бо чер чурттуг. Ак сеткилдиг ажыл-ижи-биле бо сумуңуң, чоннуң ат-алдарын көдүрүп чораан механизаторларның, малчыннарның шуптузун адаары-даа берге. Эвээш эвес культура, әртембилиг, улус ажыл-агыйының төлептиг ажылдакчылары моон үнгүлээн. Үүгле Тывада эвес, бүгү Россияда билдингир хостуг хүрешке делегей чергелиг мөге Чечен-оол Монгуштуң улуг спортче оруун ажыткан тренери, республиканың шыырак дээн мөгелериниң бирээзи чораан Доржукай Долаан мында амдаа ол ажылын уламчылап, чурттап чоруур.

Ханныг репрессиялар үезинде төрээн Тывазының, чонуңуң эрге-ажыы дээш ажылдап чораан, актыг черге амытынындан чарылганнар — ТАР-ның, Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы болгаш Даштыкы херектер яамызының сайыды, Камгалал Чөвүлелиниң даргазы турган Сат Чүрмит-Тажы болгаш ТАР-ның күрүне прокурору чораан Кара-Сал Пирилдей олар — хайыраканчыларның ада-өгбелери-дир.

Бир эвес олар үүгле Хөндергейни, Хайыраканны эвес, Чөөн-Хемчиктин, Тываның сандарап дүжүп турар ажыл-агыйларын караа-биле көрген болза, муңгараваан, муңчулбаан боттары кончуг-ла муңгарап, хөйну-ле бодаар турганнар боор.

Чоннуң хөй кезии ядарап, чурт хоозурап турда, ниитиледдиң хөй салгалдар дургузунда бүдүрүп, тургузуп кылып каан өнчү-хөреңгизин чашканнап, мурнун былаажып «хуужудун» ап турар чаржынчыг кижилеривисти олар көрген болза, оларга хамаарыштыр оң шыңгыы кеземчени көргүзер турганнар боор. «Силерниң элеп-түреп эгелээниңер чылдагааны үүгле экономиктиг буураашкын эвес-тир, бөдүүн-даа, эрге-чагырга-даа туткан кижилериниң мөзүг-шынар талазыбиле буураашкыны-дыр» деп түүнээр боорлар.

Үрегдеп узуткаары тургузарындан белен болбайн аан. Хайыраканның амгы чону 1940 чылдарның төнчүзүндө колхозту тургускан ада-өгбелериңге бодаарга, әмдән чиик байдалда турып турар, ынчалза-даа быжыг тура-сорук болгаш кижизиг мөзүг-шынар турбас болза, эки түүнелдерни чедип алыры болдунмайн барып болур.

Болат-оол СААЯ.

АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРАРЫ — СОҢГААРЛАТТЫНМАС СОРУЛГА

Өвүр кожуунда күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төп эрткен чылын кожуун чагыргазының коллегия хуралынга хүлээп алганы 1995 чылда Өвүр кожуунуң чонун ажыл-биле хандырар программаны амыдыралга боттандырар талазы-биле чамдык организастыг ажылдарны кылып чоруткан. 1995 чылдың дургузунда ажылга тургузар төпке ажылтың бээри-биле дуза дилеп 190 ажыг кижи учетка киргеи. Оларның иштинден 88 хөрээжен, 93 кижи 16 хардан 29 хаалыг аныяктар боон турар. Мурнунда учетка турган хамаатылар-биле катай алырга, бо хүннерде ажылга тургузар төптүң учедунда 200 ажыг хамааты бар.

Эрткен чылын шупту 57 хамаатыны ажылга тургускан. Оларның иштинден 23 кижи хөрээженнер болган. Ажылга тургустунган хамаатыларның санын алырга, ажыл дилеп учетта турар хамаатыларның ниити санындан 28 хуу болуп турар. Ынчангаш ажыл чоктарны ажыл-биле хандырар, оларны улус ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларынче сайгара тургузары — чугула социал айтырыгларның бирээзи-дир. Үүге дизе кайы-даа бүдүрүлге участокларында экономика болгаш саң-хөө байдалының кошкап турары-биле ажылдаар черлериниң саны улам кызырлып турар апарган.

Кожуунда чонну ажылга тургузар төптүң деткимчезиби-ле Солчурда «Тая», Саглыда «Көк-Тей» биче бүдүрүлге ажыттынган. Ол үйи бүдүрүлгениң бирээзи ыяштан дилген материалларын белеткээш, чонга садып сайгарар. Өскези тулуг-септелге ажылдарын кылыр. Ында 14 кижиниң хаара туткан. Ылаңгыя боттарының бүдүрүлгелерин тургузуп алыр дээн хамаатыларга ниити суму 5 млн. рубль акшаның дедип эгитпес дузаламчызын ажылга тургузар фондудан көргүскен.

Доктаамал ажыл тывылбайн барган таварылгада ажыл чок хамаатыларны ажылга тургузар төп суур чаагайжыдылгазы, орук септелгези, тулуг-монтаж ажылдары, мал оолдаашкынының үезинде сакманчылаар ажылче хөй-ниити шугумунуң аайы-биле хаара тулуп турар. Эрткен чылын ажылга тургузар төп хөй-ниити ажылдарын организастап чорудары-биле 18 млн. рубльди чарыгдаан.

Назыны улгады-даа берген база аныяктардан ажыл тыпчып бээри-биле дуза дилеп келген хамаатыларның хөй кезии тускай мергежил чок болуп турары — ажылга туруп алырынга бир моондак болуп турар. Ындыг хамаатыларны ажылга тургузар фондунуң акшазы-биле тускай ажылчын мергежилдерге халас өөредип турар бис. Эрткен чылын 22 ажыл чок кижи тускай мергежилди чедип алганнар.

Рынок экономиказының берге, нарын үезинде күш-ажыл кылып болгу дег кижи бүрүзүн ажыл-биле хандырары сонгаарлаттынмас айтырыгларның бирээзи болуп турар. Ол үүгле ажылга тургузар кожуун төптериниң ажылы эвес, хөй-ниитиниң база херээ-дир.

Борта тус-тус черлерде суму чагыргалары, бүдүрүлгелер удуртукчулары, профэвилел организациялары, херээженнер чөвүлелдери улуг рольду ойнаар ужурлуг. Ындыг турбуже, суму даргаларының социал политика талазы-биле оралакчылары ажыл чок хамаатыларны ажыл-биле хандырар, оларны бүдүрүлге участокторынга сайгарып тургузар айтырыгже кошкак кичээнгей салып турары аажок хомудаңчыг-дыр.

Танов МОНГУШ.
Кожуунда күш-ажыл болгаш чонну ажылга тургузар төптүң директору.

ИЙИ ДАМДЫ

• УРУГЛАРЫВЫСТЫ ПОЛИОМИЕЛИТТЕН КАМГАЛААЛЫ

Бистиң бичии чаштарывысты айыылдыг аарыг — полиомиелиттен камгалаары-биле Россияның медицина ажылдакчылары силерден улуг дузаны дилеп тур. Аскап чоруур бичии уругларны болгаш өлүүдилерни кижи бүрүзү көргеи. Ол болза транспорт озалдаанга азы кандыг-бир оюн үезинде алган кемдээшкин эвес, а бичиизинде полиомиелиттен аараанының салдарындан бүгү назынында мунчурап аарааны олдур.

Ада-иелер 40 чыл мурнунда-ла ук аарыгның халдавырының өскээнининг коргунчуг үезин сактырлар боор. Ынчалза-даа 1994 чылда ол аарыг барын талакы чурттарга узуткаттынган. Ол-ла чылдың январьда Кыдатка ийи хонук иштинде 80 млн. бичии уругларга камгалал тарылганы кылган. Оон когун үзүп узуткаарының өөлчээ келген.

Амгы үеде ол аарыгны Россияга чок кылыры-биле камгалал тарыышкыннарны кылып эгелээн. Бистиң Тывада полиомиелитке удур аажок күштүг болгаш айыыл чок эм бар, бүгү назынында инвалид болуп артпазыбиле муң-муң бичии уругларны ол камгалаар.

Аас дамчыштыр үүгле ийи дамды эм бистиң чаш уругларывысты ол аарыгдан камгалаар.

Ол аарыгга удур уругларга канчаар дузалап болур силер?

1996 чылдың март, апрельде эмчилер улуг камгалал тарыышкынны 3 харга чедир бичии уругларга полиомиелитке удур тарып чорудар.

Ада-иелер, уругларывысты айыылдыг вирустан шуптузу демнежип турган, камгалап алыр ужурлуг бис. Бистиң келир үениң салгалының мурнунга хүлээлгевис — полиомиелиттиң когун үзери. Ийи-ле дамды эм — ол бистиң уругларывыстың аас-кежиктиг чуртталгазы-дыр!

Галина ПРОКУДИНА.
Республиканың медицина профилактика төвүнүң кол эмчизи.

«ЧЕТТИРДИМ, ОГЛУМ»

Иштики херектер килдистеринде

Хоорайның бир дугаар шагдаа салбырында дүрген истелге кезээнің начальниги, милицияның лейтенантызы Ш. С. Баянов эргелелдің парлалга албаныының инспекторунуң айтырыгларына харыылаан:

— Шолбан Сергеевич, хуу өнчүнү оорлаар чоруктарның байдалы силернин хайгаарап турар девискээриңерде кандыг боон турарыл?

— Хоорайда биске хамаарышкан девискээрде эн-не берге криминалдыг зоналар: Паротурбинная кудумчузунда ниити чуртталга бажыннары, чоокку Каа-Хем, «Спутник» сууржугажы. Бо девискээрлерде янзы-бүрү кем-херек үүлгедиишкиннериндеи аңгыда, чоннуң хуу өнчүзү боор инек, мал, хаван, дагаа оорлаар чорук көвүдеп турар.

— Кандыг хемчег алза эки деп бодаар силер?

— Мал-маганның эәлчеглиг кададын шынарлыг организастаар. Ында чурттакчы өг-бүле бүрүзүнүң хуу малының чизе-даңзызын, өн-чүзүнүн, хар-назының тускайлап тургузары чугула. Базаарга мал-маган эъди садарда хоорай чагыргазындан шынзылга алыр-ла болгай. Ынчан ол кижиниң чизезинде, шынап-ла, ындыг өн-чүзүннүг, назы-харлыг малдың бар-чогун өг-бүле чизези-биле дүүштүрүп, хынап көргеш, оон шынзылганы берзе деп бодалдыг мен. Бис бодувустун ажылывыс талазы-биле малдың баш санының, өн-чүзүнүнүң, хар-назының аайы-биле чизезин тургускаш, хайгааралга алыр бис.

Бо чылдың эгезинде бистиң харыылап турар девискээриниске дөрт күштээшкин болган. А эрткен 1995 чылдың январь айда чангыс күштээшкин херээ оттурган турган. Бо дөрт күштээшкин херээниң ийизи назы четпээннерге хамааржыр. Ол кем-херектерни шуптузун ажыктан бис. Ам истелгези чоруп турар.

Чоокта чаа база бир таварылга болду. Үш харлыг уруун төрээн адазы каржызы-биле эттээн. Чаш кижи алган аар кемдээшкиннерниң түннелинде чок болган. Өг-бүленің ээлери безин ажы-төлүнге каржы-хажагай хамаарылгалыг апарганы кижини дүвүредип кээрдир. Бо-ла ажылдап келген үемде кандыг-бир кем-херек болган черге баарга-ла, арагалаан-дарылаан, алгышкан-кырышкан-на боор. Оон түннелинде бот-боттарынга адак дизе-ле кемдээшкиннерни чедирер, удур-дедир бот-боттарының амы-тынынга четчир апарган. Ол бүгү араганың уржуундан болуп турар. Арагалаашкынга удур чоннуң ортузунга ажылды улам күштелдиреринде үе негеп келген.

— Дүрген истелге ажылынга дыка берге чүүлдерге таваржып чорууру чажыт эвес боор аа?

— Кандыг кижилер-биле таварышпас дээр силер. Араатанзый берген, дерзии кижилерге-даа таваржы бээрле. Когараан кижилерге, оларның ажы-төлүнге, дөргүл-төрелинге дуза кадар дээш янзы-бүрү айыылдыг кем-херекти кылган кижилер-биле үскүлежип кээр сен. Оларның иштинден октуг-боолуг, адак дээнде ыяшдаш-даа туткан, канчаар-даа «дижинге чедир» чепсегленген кижилер-биле сегиржип алыр таварылгалар база турар. Хөй кезиинде уйгу-чыдын чок, суг-чарга-даа дүжүп, аъттыг, чадаг чоруп, канчаар ажылдавас дээр боор... Ынчаар уттундурбас кылдыр түреп, хилинчектенип чораан, кем-херекти ажыдып, буруулуг кижилерни илередип каарга, кижиниң улуска дузалааның улуг-биче чонуңуң «Четтирдим, оглум» дээн сестери бо кижиниң хей-аъдын кедүрүп, улам-на сорук киирер-дир.

Руслана ХОМУШКУ.
Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң парлалга инспектору.

ХЕРЕК БҮРҮЗҮНГЕ ДАРЫЙ ИСТЕЛГЕЛЕР

Кызыл хоорай чагыргазының иштики херек әргелелиниң № 1 шагдаа салбыры 1994 чылдың май айда тургустунган. Дүрген истелге кезээ мурнунда салдынган сорулгаларын чедип алыры-биле кызымак ажылдап, албан-хүлээлгезин харыысалгалыг күүседип турар. Чежечеже билдинмес аар кем-херектерни үүлгеткен бурулуг кижилерни истеп тыпаан дээр... Маная хамаарыштыр чаңгыс чижекти киирерге мындыг.

1995 чылдың чайынында хоорайдан ырак эвесте «Спутник» сууржугаштын чоогунда, ийи хире километр черде чурттаар оран-саваазы чок, хоорай кезип чоруур кижилернин тудуп алган казанаандан өлген кижинин мөчүзү тывылган. Өлген мөчү эвес, а үүгле шагжагар сөөктерин аан. Ол сөөкте үүгле баш дүгүнден аңгыда үүүдаа чок. Харын-даа әр-хөрээженин ылгаары безин берге. Анаа хоорай прокуратуразы, РФ-тин, КД-ниң 108 дугаар үүүлүнде 2-ги кезээнге кеземче херээн оттурган турган.

Тускай оперативтиг бөлүктү ол-ла дораан тургускаш, ажылдап кирипкеннер. Истелгеден илерээни болза ол казанаакка төрээн адашкылар база адазының кадайы боор хевирлиг херээжен үжелээ чурттап турганнар. Олар казанаанга база бир өске кижини эккеп алгаш кады арагалааннар. Арагалаашкын үезинде аразында чокшуп, ол чалап эккеп алганы «өске» кижини казанактың ээлери эмеглежип эттээннер. Түннелинде казанактың ээзинин төрээн оглу ол аалчыны балдының арты-биле соп өлүрген. А өлген кижини кымга-даа чугаалавайн, олла черинге каапкаш чоруй барганнар.

Чайның кончуг изиинде, ол мочу ымыраа-сээктин, курткымыскаяктын «чеми» болган. Өлген кижинин шааараш сөөктери арткан турда, шагдаа черинге дыңнадыышкын келген.

Бо нарын өлүмнүг херекти тодарадырынга Артык Монгуш шалыпкын ажылдаан. Өлүрген кижи дээрге, чурттаар чери чок, хоорай кезип чоруур. 30 ажыг харлыг казанактың ээзи ашактың «ынак оглу» болганы илерээн.

Ынчангаш бир дугаар шагдаа салбырының дүрген истелге кезээнин ажылдакчыларының канчаар ажылдап турары бо үстүнде ажыттынган кем-херектен илдеп-дир. Оларның хамаарылгазын, бот-харыысалгалыын, даанган ажылынга бердингенин, сонуургалдыын херечилеп турар-дыр.

НЕГЕЛДЕ МЫНДЫГ

Кем-херек үүлгедиишкиниериниң хөй кезии кежээкиниң он шактан эртенгиниң алды шак аразында болуп турары илерээн. Ынчангаш кем-херек үүлгедиглерин чавырылдырар сорулга-биле хемчеглерни ап, Каа-Хем суурунга милицияның аңгы дежурный пунктузун ажыткан бис. Дежурныйлаашкынны бүдүн хонуктуң дургузунда эрттирип, ында болган болуушкуннарга хамаарыштыр хемчегни ап, ол девискээрде корум-чурумну хайгааараар ужурлуг. Шак ынчаар ажылдаан түннелиниште корум-чурум үрээшкини, кем-херек үүлгедиглери коскүзү-биле кызырылган.

Сөөлгү үеде профилактиктиг ажылды кижилер-биле бот-хуузунда чорудып турар бис. Арага-дарыга сундулуг, чурум үрээр, ажылагый чок кижилерни шыңгыызы-биле хайгааралга алган. Ынчалза-даа ажылдаар черлери чок кижилериниң саны хүн бүрүде өзүп турарындан кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдээн.

Бо чылын биске быжыглаттынган девискээрде участок төлээзи кижи бүрүзү бодунуң девискээринге корум-чурум үрээшкиннерин, кем-херек үүлгедир чоруктарны 5-7 хуу чедир кызырып, чавырылдырар сорулгалыг. Ону амыдыралга херек кырында боттандырары-биле мурнунда шиитпирип чораан кижилерге база өгбүленің «маадырларынга», арага-дарыга сундулугларга база боттарывыстың ажылывыска негелдени күштелдирер бис.

Юрий ЛИЦКЕВИЧ.
Кызыл хоорайның ИХЭ-ниң 1 дугаар салбырының начальниги-ниң оралакчызы, милицияның капитаны.

● *Тыванын хөгжүм-шии театрынын 60 чылынга* ●

ХЕЙ-АЪДЫВЫСТЫ КӨРҮКЧҮЛЕР КӨДҮРЕР

Алексей Ооржак 1978 чылда Москванын Щукин аттыг театр институдун дооскан. Оон соонда хөгжүм-шии театрынга артист болуп ажылдаан, аныяктарнын «Күзел» театрын ажыдып турган. Амгы үеде — Виктор Кек-оол аттыг хөгжүм-шии театрынын кол режиссеру.

— Алексей Кара-оолович, каш хонгаш, театрын юбилейин демдеглээр болгай силер, оон баштайгы үндезилекчилериин дугайында каш сестен чугаалап берип көрүнөрем.

— Тывага хөгжүм-шии театры 1936 чылда тургустунган. Оон баштайгы үндезилекчилери чонга ат-сураа делгеренгей артистер Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Николай Өлзей-оол, Виктор Кек-оол, Александр Таваккай, Владимир Монгальбии болур. Оларнын уран талантызын чонга тайылбырлаан ажыы чок боор деп бодайдыр мен. Эргим хоочуннарывыстың чүгле бисте эвес, даштыкыдан бээр билир.

— 60 чыл болган юбилейиңнерге хамаарыштыр чүнү, канчаар белеткеп аллыңар, кандыг ажылдар кылдынып турарыл?

— Демдеглеп эртирер деп турар юбилейивиске үш чыл бурунгаар белеткенип эгелээн бис. Бо чениң иштинде драматургтар аразында шин катап мөөрейни эртириваис. Оон эн эки шиилерни шилип алгаш ажылдап турар бис. Амдыызында репетициялар болуп тур. Марттың 16-дан эгелеп театрга хунуун-те шиилер эгелээн, 27-де байырлыг концертти көргүзер бис. Анаа 60 чылдарның иштинде турган шиилеривистен үзүндүлерни база театрның амгы амыдыралын көрүкчүлерге артистер бараалгадыр. Чоокта чаа Виктор Шожаповичиниң төрээн чери Торгалыгже артистер чоруткаш, «Хайыраан ботту» бараалгаткаш келген.

— Ажылыңарны-ң бөгүде ишти угланыышкынын чугаалап көрүнөрем.

— Бо хүнде сценага кандыг шиини көргүзери, көрүкчүлерниң кичээнгейин ойнап алыры база оларның сеткилин оттуруп, буянныг чаагай чүүлдерни кылырынче идигни бээри болур. Оон ынай көрүкчүлерге артист кижинин бүгү талазын, чижээ, ырлаарын, танцылаарын, драматизмнин каттырынчын көргүзүп сценага уттундурбас солун, чараш, ханы овур-хевирлерни арттырып каары, тургузары күзенчиг.

— Силерде ажыл-херектер керээ езугаар тургустунган деп турар. Оон утказын тайылбырлап көрүнөрем.

— Эртken сезондан бээр, ийе, керээ езугаар ажылдап эгелээн бис. Оон утказы мындыг. Театрның удуртулгазы, артистер, чогаадыкчылар ажыллакчылар аразында тускай керээни чарып алган. Ында сезонда чүнү күүседи-биле. Эртken чылын мөөрей эрттиргеш, 3 оолду шилип алдывыс. Амгы үеде олар бисте ажылдавышаан, шиилерге киржип, артист мергежилинге өөренип турар. Шериг албанын эрттирип каапкан, уран чүүлге хандыкшылдыг оолларны бо хүн-даа болза хүлээп ап болур бис.

— Театрның салгалдарының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бо хүннерде театрда сес салгал ажылдап турар.

— Шиилерни чүгле режиссер эвес, артистер база тургузып турар боор аа?

— Ийе, Россия чергелиг көрүлдеге боттарының тургускан шиилерин артистер Солун-оол Люндуп, Барынмаа Дадар, Анна, Хертек Ширин-оолдар бараалгадып чораан.

— Артист кижи бодуп рольдарга сүмелеп болур бе?

— Режиссердан хамааржыр, бодун сүмелээр база эргелиг, ол черле турган-даа чүве-дир.

— Тыва театрның артистери көрүкчүлерге эки салдарны чедирип, угаан-медерелин, культуразын бодиринге улуг гольду ойнап, канчаар ажылдаарын шуптузун айыткан. Удуртулга артистернин ажылдаарынга, күш-дамыр сайзырадырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузуп берген. А оларның талазындан быжыг чурум, ээ-харыысалга негеттинип турар. Түнелинде ажылдың төлевири улуг болур.

— Юбилейге тураскаадып, кандыг чаа шиилер көрдүнүп турарыл?

— «Балыкчы Багай-оол», «Азас чечээ Алан-тос» деп хөгжүмнүг шии, «Сүбедей маадыр кым сен» дээш, оондаа өске шиилерни белеткеп бис. Ажылывыста кол-ла чүве репертуар, шиилер. Ынчангаш моон-даа сонгаар тыва шиилерни тургузар бис.

— Театрның сөөлгү доозукчулары гнесинчилер болуп турар. Олар ноокта чаа 10 чылын эрттирген. Моон сонгаар артистерни аныяктыдар талазы-биле кандыг планнарлыг силер?

— Акша-төгериктин чедишпестээни-биле сонгаар хоорайларже аныяктар өөредип чорудары болдунмастаан. Ынчалза-даа оларны өөредир бис, чүгле өске арга-биле, канчаар ажылдаарын шуптузун айыткан. Удуртулга артистернин ажылдаарынга, күш-дамыр сайзырадырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузуп берген. А оларның талазындан быжыг чурум, ээ-харыысалга негеттинип турар. Түнелинде ажылдың төлевири улуг болур.

— Юбилейге тураскаадып, кандыг чаа шиилер көрдүнүп турарыл?

— «Балыкчы Багай-оол», «Азас чечээ Алан-тос» деп хөгжүмнүг шии, «Сүбедей маадыр кым сен» дээш, оондаа өске шиилерни белеткеп бис. Ажылывыста кол-ла чүве репертуар, шиилер. Ынчангаш моон-даа сонгаар тыва шиилерни тургузар бис.

— Театрның сөөлгү доозукчулары гнесинчилер болуп турар. Олар ноокта чаа 10 чылын эрттирген. Моон сонгаар артистерни аныяктыдар талазы-биле кандыг планнарлыг силер?

— Акша-төгериктин чедишпестээни-биле сонгаар хоорайларже аныяктар өөредип чорудары болдунмастаан. Ынчалза-даа оларны өөредир бис, чүгле өске арга-биле. Эртken чылын мөөрей эрттиргеш, 3 оолду шилип алдывыс. Амгы үеде олар бисте ажылдавышаан, шиилерге киржип, артист мергежилинге өөренип турар. Шериг албанын эрттирип каапкан, уран чүүлге хандыкшылдыг оолларны бо хүн-даа болза хүлээп ап болур бис.

— Театрның салгалдарының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Бо хүннерде театрда сес салгал ажылдап турар.

— Шиилерни чүгле режиссер эвес, артистер база тургузып турар боор аа?

— Ийе, Россия чергелиг көрүлдеге боттарының тургускан шиилерин артистер Солун-оол Люндуп, Барынмаа Дадар, Анна, Хертек Ширин-оолдар бараалгадып чораан.

— Артист кижи бодуп рольдарга сүмелеп болур бе?

— Режиссердан хамааржыр, бодун сүмелээр база эргелиг, ол черле турган-даа чүве-дир.

— Тыва театрның артистери көрүкчүлерге эки салдарны чедирип, угаан-медерелин, культуразын бодиринге улуг гольду ойнап, кичээнгейин хаара тудуп турар дээр болза, чазыг болбас боор, көрүкчүлер артистернин шиидикчилери дээр болгай. Бо дугайында чүү деп чугаалаар силер?

— Көрүкчүлеривистиң саны хүн келген тудум өзүп турары өөрүнчүг, чамдыкта театрның залы сыныштайн баар апарган. Ынчангаш артистернин, көрүкчүлерниң ачызында театр бо хүннерге чедир туруп турар, моон-даа сонгаар турар.

— 60 чылдарның иштинде театр ажылдакчыларының, артистернин кылган ажылижи улуг, шаннал макталы арбын, артистернин четпээн черлери-даа чок деп бодаар мен. Оон дугайында чүнү сонуурга болур силер?

— Байырлыг концертивис үезинде ажылывыстың чедишкиннерин, чедер-четпестерин көрүкчүлер түннээр боор деп бодаар мен. Шанналдарывысты санаары берге. Хөгжүм-шии театры СССР-ниң «Хүндүлелдин Демдээ» орденниң эдилекчизи. Улуг башкывыс Виктор Кек-оолдуң адын аная тывысканынга чоргаарланып, үнелеп чоруур бис. Эргээн черлеривис Москва, Кыргизия, Калмыкия, Хакасия, Алтай, Моол, Йошкар-Ола дээш, оон-даа өске черлерге четкен бис.

— Байырлал бүдүүзүнде артистериңнер дугайында бодалыңар база көрүкчүлерге хамаарыштыр күзеллериңерни илередип көрүнөрем.

— Бүгү салгалдарның артистери театрның ажылижинге эгээртинмес үлүг-хуузун киириштирген. Ол дээш чоргааралывыста төнчү чок. Ылангыя хоочуннарывыстың арга-дуржулгазынга, ачы-хавыяазынга мөгейип, оларны кезээде утпайн, сактып чоруур бис. А көрүкчүлерге кезээде өөрүп чоруур бис, оларның ачызында хей-аъдывыс көдүрлүп, ажылывыстың чедер-четпезин экижидип, чедиишкиннерлиг, олча-омактыг болуп чоруурувустун ужуру ында. Ынчангаш оларның деткимчезинге өөрүп четтирип чоруур бис. 60 чылга уткуштур байырлыг концерттериске көрүкчүлер хөйү-биле келир деп чүвеге идеген, оларны чалап тур бис.

Ольга САНДАРАА.

Олег Лопсанчапович ОТУК-ООЛ

1996 чылдың март 23-те Тыва Республиканың Иштики херектер органнарының хоочуну, милицияның халажылгада подполковниги Олег Лопсанчапович Отук-оол 67 харлыг назынында хенертен мөчээн.

О. Л. Отук-оол 1929 чылдың май 1-де Чоон-Хемчик кожуунунуң Баян-Тала суурга арат ог-бүлеге төрүттүнген.

1947 чылдың октябрьдан эгелеп Чадаана хоорайда «Ленинчи орук» солуннуң редакциязына корректор болуп, күш-ажылчы намдарын эгелээн.

1954 чылдың сентябрьда Тыва автономнуг областың Иштики херектер эргелелиниң секретариадынга очулдурукчулап ажылдап эгелээн. 1956 чылдан 1960 чылга чедир Тыва автономнуг областың КАИ черинге автоинспекторлап ажылдаан. 1960 чылда РСФСР-ниң Ниитиниң корум-чурумун камгалаар яамызының Дээди школазынга өөренип киргеш, 1963 чылда дооскан. Дээди школаны дооскан соонда, Тыва АССР-ниң Ниитиниң корум-чурумун камгалаар яамызының истелге килдизинге улуг истекчилеп, а 1963 чылдан 1968 чылга чедир тус яамының күш-ажылга эдип-чазаар № 1 колониязының начальнигиниң политкижизидилге ажылының талазы-биле оралакчызынга ажылдаан. 1968 чылдан 1970 чылга чедир Улуг-Хем кожуунунуң иштики херектер килдизиниң начальнигинге ажылдап чораан. 1970 чылдан 1982 чылга чедир иштики херектер органнарының ацгы-ацгы харыысалгалыг ажылдарынга ажылдаан, 1982 чылдың сентябрь айда хүндүлүг дыштанылгаже үнген.

Олег Лопсанчапович Иштики херектер органнарынга ажылдап келген үезинде даанган ажылынга ак сеткилдиг, шынчы, ээ-харыысалгалыг болуп келген болгаш кады ажылдап турган эш-өөрүнге практиктиг дузаны чедирип, оларның хүндүткелин чедип алган. Бодунуң албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүсеткени дээш О. Л. Отук-оол «Шылгаралдыг ажыл-албаны дээш» деп медальдың 1-ги, 2-ги, 3-кү чергелери-биле, «Совет милициянын 50 чыл ою», «Күш-ажылчы шылгарал», «ССРЭ-ниң Чепсектиг күштериниң 60 чыл ою» медальдарбиле болгаш «Милициянын тергинин» хөрек демдээ-биле шаңнаткан.

Чуртталгага тура-соруктуг, эвилеп-ээлдек болгаш биче сеткилдиг эживис Олег Лопсанчапович Отук-оол дугайында чырык тураскаал бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде артар.

Болук эштери.

МӘӘН ҮЛҮҮМ БАЗА БАР

Каш-ла хонгаш, Тыванын хөгжүм-шии театры 60 чыл болган юбилейин демдеглеп эрттирер деп турар. Бо байыолалга хамаарыштыр бодумнуң база эш-өөрүмнүң дугайында бичин чүүлү бижикседим.

Мээн ажыл-ижимнин эге дөзү театрдан эгелээн. Ам эрвыста чок хоочуннарывыс Виктор Кек-оол, Николай Өлзей-оол, Кара-кыс Мунзук, Хүргүлек Конгар, Алексей Чыргал-оол сугларның ачыдузаазынга даяныр алгаш, артист мергежилди чедип алганымга чоргаарланып чорудур мен.

Баштайгы базымны кылырда, Алексей Хуурактың «Ынакшыл болгаш өжээн» деп шүүктеп бижээн шиинде кол рольду ойнадым. Ук шиини режиссер Иван Тоолайович Комбу тургускан. Оон өөредиин, чагыг-сүмезин маанай ышкаш шээжилеп, айтып берген шимчээшкиннерин шингээдип ап, даанган ролюмну багай эвес күүсеткен мен. Үстүнде алданым артистерден ангыда, бо шиинге О. Намдараа, Б.-К. Хөвекмей, С. Байыр, Е. Кенденбиль, Д. Монгуш, Д. Намчыл, А. Лаптан суглар база киришкен. Олар шупту тыва театрны бодараткан, салымчаанныг артистер болур.

Ук орук эштелип, шиилерге ойнаар көкпа меңээ ажыттынган. «Нева хемчиң эриинге», «Кызыл үер» дээш, оон-даа өске ой ажыг шиилерге ойнадым. Оон ынай концерт бөлүүнге танцылап, чарлакчылап, хөкдүг-чугаалар кылыптар арганың ужуун тып, шии чоргаалдарынга делгем орукту берип-даа чордум.

Кажан театр ийи чарлы бергенде, күрүненин «Саян» ансамблин удуртур аргалыг болган мен. Анаа «Хам», «Яблочко», улустарнын янзы-бүрү танцы-самын күүсетпишаан, удуртулганы чорудуп турдум. Амгы үеде Тыва Республиканың профессионал өөредилге черлериниң кол белдирлериниң биреэзи болур ыры болгаш танцы ансамблиниң директору боор 20 чыл иштинде ажылдап келдим. Ук ансамбль чоокку үеде эртем-методиктиг төп апарган.

Тыва болгаш орус улустарның езулал-чаңчылдарын эрттиреринге, чижээлээрге, шагаа, куда-дой, оваа, от, тайга-таңды, арт, аржаан дагыырының сценарийлерин база методиктиг арга-сүмелерни 12 училищелерге берип турар бис. Ансамбльдин бот-тывынгыр артистери 4 дугаар профтехучилищенин баазазында ажылдап турар. Методистер И. Комбу, К. Танзын, В. Баазан, Ч. Ондар-сол, У. Ондар, Н. Монгуш олар ажылды кызымаккай чорудуп турар. Түннелинде Москвага, Горькийге, Красноярскиге, Улан-Удэге, Новосибирскиге, Саранск хоорайларга болган көрүлделерге бирги чергенин дипломнарын ансамбль чаалап ап келген.

Бо хүннерде бистин театрывыс юбилейин демдеглеп эрттиреринге белеткенин турар. Оон чоргаадыкчы ажыл-ижинде мээн база үлүүм бар. Анаа өөрүп, чоргаарланып чор мен.

Суртаал-оол МОНГУШ.

ЧАНЫК «ЧЫЖЫРТ» ДИЗЕ...

Эргим хүндүлүг номчукчулар, мээн бо кыска чүүлдү чүге бижий бергенимниң ужурун шын билип алырын баш бурунгаар дилеп тур мен. Парлалга арынарынга кижи чүгле ат-сураан чонга чарлап алыр дээш бижиттине бербес-ле болгай. Хамыктың мурнунда эргежок чугула, оон ойталаа-арга чок байдал турустуна бергенде дээрден башка. Бо удаада база чептүг чылдагаанга таварыштым.

Чогаалчы боордан өске, бүгү кижилер-биле дөмей, тываларның чугаалажыры-биле алырга, анаа-ла өрү аайлыг, кара баштыг хамааты, улуг эрге-дужаал-даа чок, энгиин пенсионер мен. Ындыг кижилер бисте чүс-чүс, мун-мун. Ындыг турбужеге, менээ каш-каш хамаатылар — кырганнар-даа, аныяктар-даа, бичии уруглар безин — арга-сүме дилеп, ужур-чөп айтырып, харын чамдыкта негелде (?) кылып чедип кээр боор-дур. Бир-тээ, чон мени кижи деп хүндүлээш, кээп турар болганда, анаа ыт чок олурар харыым чок. Мээн орнумга өске кым-даа турган болза, база-ла ынчаар турган боор.

Борта эвеген чанагаш чугаа кылбайн, чижектен көргүзейн. Оон бээр элээн каш чылдар эрте берген. Бир малчынның аалынга кызын кирген мен. Ам-даа өгде чурттап орар болду. Кодан хою үш чүс ажыг, артында-ла дуңгуш төрүүр. Ол кандыг ажыл дээрзин малчын-на кижи билир боор. Ындыг багым чымышта турар уруска чурттаар чылыг оран-сава херек. Хөөкүй малчынга чүнүн-биле-даа дузалаар аргам чок боорга, бодум хейле-ле караам чажы төктүр болган чүве. Ам канчаар, ол дугайын «Шын» солунга бижээн мен. Бир чыл хире болганда, чагаа алган мен, ол малчынга совхоз дирекциязы бажын тудуп берген болган. Чунар-бажын база дивес силер бе! Мындыг чаагай таварылгалар мээн чогаалчы болгаш журналист практикамга ындыг хей эвес-даа бол, болгулаан. Ол кижээ улуг өөрүшкү болур чораан.

Чамдыкта кижинин өлгеш-дириилгеш-даа үүп шыдавазы айтырыглар таваржыдыр. Мынаа эмчиге чыдырымда бир малчын кижи мындыг дилег кылды: «Хой дирекциязы бажын тудуп берген болган. Чунар-бажын база дивес силер бе! Мындыг чаагай таварылгалар мээн чогаалчы болгаш журналист практикамга ындыг хей эвес-даа бол, болгулаан. Ол кижээ улуг өөрүшкү болур чораан.

Чамдыкта кижинин өлгеш-дириилгеш-даа үүп шыдавазы айтырыглар таваржыдыр. Мынаа эмчиге чыдырымда бир малчын кижи мындыг дилег кылды: «Хой чылдарда хой кадарып келдим. Ам пенсияже үнер апардым. Суурда бажыным чок. Уруг-дарыым база көвей. Совхоз директорунга чугаалаарымга, чүнү-даа ыытпаас боор-дур. Ам канчаар кижи мен? Дузадан көргүзүп көрүнөрем». «Мындыг байдалда мен хөөкүй чүнү канчаптар мен, дарган-биле-ле тутчуп көр» деп сүмелээр боордан башка, кандыг-даа аргам чок болган. Ынчалза-даа бистернин, тываларның, чамдыкта чөгенчиивис база таан кончуг-дур. Чээрби-үжен чыл ажылдап келген хиревисте, күрүнеже көрүнүп алган орар. Колхоз, совхоз дузалавайн канчаар, ынчалза-даа кижи бодуу канчап барган чүвел, чудуруун чудук адаанче супкан эвес, холун хорум адаанче супкан эвес, будун будук адаанче супкан эвес?

Шагда Тывага болуп турган репрессиялар талазы-биле арга-сүме айтырын кээр кижилер хей боор-дур. Чылдагааннар чүүл-бүрү: бир кижиниң бижик-документизи чок болур, бир кижиниң ат, фамилиязы өскерилген болур, оон-даа өске. Чамдыкта аарыг-аржык кижилер база келир-дир. Бар, билир шаам-биле арга-сүмени боор-дир мен.

Мырынай чаа бир аныяк хөрээжен кижиге ужурашты. Ону ындыг-мындыг силер деп черле чемелеп шыдавас мен. Ол ие кижиниң чугаа-домааныын допчулуу, алыс барымдаадыы мени шуут бүзүретти. Ынчангаш мону биживес аргам чок болду.

Алдынай Санчыевна Хертек. Ол аныяк ие кижиниң ат, фамилиязы ындыг. 1970 чылда төрүттүнген. 2 оолдуг, оон-биле кады 2 өскүс дүнмалыг. Кызылга чурттап чораан аваазы чок апарган. Ам бо бот кижиниң бажынын кырында дээвирги, оон.

А. С. Хертектиң дугайы хейге биллингир деп чугаалаар херек. Чүге дээрге, оон дугайын «Шын», «Тувинская правда», «Эне сөзү», «Центр Азии» суглар бичи бижээн. Чүге дээрге чогуур үезинде ол аныяк ие дугайында шуут-ла шуугаасын турган. Чылдагааны — АШ!

Амыдыралдын бергезинге шыдашпайн, Алдынай Хертек аш чарлаан. Негелдези—ниитилеллин хамаатызы, уруг-дарыглыг, өскүс дүнмаларлыг хөрээжен кижини чурттаар оран-сава-биле хандырары. Ол артында Ак бажынга — тыва чазактын өргөөзинге олурган.

Мен улуг назылыг апарган мен. Мынча ботка Тывага кижилер аш чарлап турган деп үвени черле дыңнап чорбаан мен. Ам харын ол эн кыдыкы хемчег амыдыралда кижи кайгаар чүве чок болуушкун апарган чүве-дир. Амыдырал-чурттаргавыстың кадыг-бергези база ындыг болу берген-дир. Ол актыны кым-даа буруудадып шыдавас. Өске черлерни санаваска, бистиң уруг-дарыывыстың ийги ада-иези болур башкылар безин айыы-биле акша-шалын албастыр. Олар база аш чарлапса (чарлап-даа турлар харын), кужүрлерни кым буруудадыры?

Бо кыдыкы хемчегге бистин Президентивис Ш. Л. Ооржак кижизиг кичээнгейни салган-дыр: А. С. Хертекке — аныяк иеге чурттаар оран-бажын садар акша-херенгини бээр! Ол чаагай үүле-дир. Шынап-даа болза, чамдык удуртукчу дүжүметтер күрүненин миллиард-миллиард акшазы-биле боттарынга бажың-балгат тудуп ап турда, кээргенчиг бот ие кижиге каш борбак миллион рубль үндүрүптерге, Кызыл кыскалай бээр, хоорай когарай бээр эвес.

Президентинин чаагай шиитпирге ат салганынын бээр чыл ажып тур. Ам-даа оон чүү-даа үнмээн. Ол дугайын солуннарга бижээн, ону катаптавас мен. Президентинин шиитпирин ийи-чангыс удуртукчулар аразында тевектежип туруп берген. Ол «оюн» чежеге дээр уламчыларыл?

Кандыг-даа күрүне удуртукчулуг болур, оон созу чагыртканнарга албан. Ону чүгле чамдык даргалар сагывайн турар. Кочыгаалдыг амыдыралдыг, хой ажы-төлдүг бот ие Алдынай Санчыевна Хертектин чуртталгазынче кижизиг езу-биле көөр уе шагда-ла келген, харын-даа эртип тур. Ынчанмас болза, аштан артык аар уржуктарның ужу-кыдыы көстүп келди. Бир эвес чанык «чыжырт» дээр болза, ону кым харыылаарыл?

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Тыва Республиканың улустун чогаалчызы.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

МАРТ 26. Эрги сан-биле 7, вторник. Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, демир олуттуг кара ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Бөгүн хөөржүдүлге кылбас, а өске кандыг-даа ажыл-үүлени бүдүрер эки хүн.

МАРТ 27. Эрги сан-биле 8, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, октаргай олуттуг каразымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маңнайлыг хүн. Хөөржүдүлге кылып, чевег-хөөр эргиир, хонук эрттирер, садыг-саарылга кылыр хүн, а куда-дой кылбас, ырак чоруур апарза, кичээнгейлиг чоруур.

МАРТ 28. Эрги сан-биле 9, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, сүг олуттуг, көк куске хүнү. Эр мага-боттуг, хирелиг хүн. Байырнайыр кылбас, кыс айтырбас, чевег-хөөр эргивес, кижи ажаавас хүн, ынчалза-даа садыглаашкын кылып, орук-тарже аъттанып болур.

МАРТ 29. Эрги сан-биле 1., пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, даг олуттуг көксүмээр инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг хүн. Бөгүн ырак-узак көшпес, садыг-саарылга кылбас хүн, а өске чүнү-даа кылыр эки хүн.

МАРТ 30. Эрги сан-биле 11, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, ыяш олуттуг кызыл пар хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг, бөгүн куда-дой кылбас, хөөржүдүлге кылбас, ак чем үндүрбес, мал чарыыс.

МАРТ 31. Эрги сан-биле 12, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, салрын олуттуг кызылзымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг хирелиг хүн. Бегүн кыс бербес, ырак-узак чоруу кылбас, хөөржүдүлге кылбас хүн, а өскези ажыыбас, кылып бүдүрүп болур.

АУКЦИОНДА — МАШИНАЛАР

Кызыл хоорайның муниципалитет өнчү-хөреңгизи эргелеп-башкарар комитеди 1996 чылдың апрель 3-те 10 шакта эдилелге турган автомашиналар садып сайгарар АУКЦИОН эрттирерин чарлап тур:

Марказы	Үндүрген чылы	Эге өртээ	Долаа түнү (муң рубль)
ЗИЛ-131	1989	12800	1920
ГАЗ-3507	1985	4500	675
ГАЗ-37421	1991	32230	4835
ГАЗ-37421	1989	4680	702

Билдириишкиннерни 1996 чылдың апрель 2-ге чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл, Ленин кудумчузу, 32, кабинет дугаары 106, телефоннар 3-36-67, 3-27-90.

КИНО

МАРТ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Виллини хостанар-2» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда, **ВИДЕОЗАЛ:** «Иштинде шивишкин» (АКШ, боевик) 9.30, 13.30, 17.30, «Аврора: Операция «Перехват» 11.30, 15.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Бембинин чалыы үезинде» 12.30 шакта, «Бейбарс» (Россия, 2 серия) 13.50, 17.00 шактарда.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

1996 чылдың март 14-те үр эвес аараанының соонда өөнүн ээзинин эргелиг ажы, оолдар, кыстарының ынак аваазы, сес чаштың өнерелдиг кырган-аваазы, улус өөредилгезинин хоочуну Билчит Маннай-ооловна Монгуш чырык өртемчейден, бистерден кезээ-мөңгеде чарлып чоруткан.

Кажыыдалдың берге хүннеринде үнелеп четпес моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга, ТР-ниң күрүненин теле-радио компаниязынга, ТР-нин Журналистер эвилелинин баштаар черинге, «Шын», «Тываның аныяктары», «Тыва Республика» солуннарның, Кызыл хоорайның үндүрүг албаныының, чоннуң социал камгалал эргелелинин, № 1 поликлиниканың медицина ажылдакчыларының, автотранспорт коллективтеринге, Россия Федерациязының Үндүрүг полициязының Тыва Республика талазы-биле федералдыг албанынга, Каа-Хем, Барыын-Хемчик, Таңды, Улуг-Хем кожууннардан келген төрелдериске, эш-өөрүвүске бистиң ажыг-шужүүвүсту денге үлежип, ынак аваасты соолгу орукче үдешкен буянныг чонувуска черге чедир мөгейип, четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүп ээзи, уруглары, күзээлери, кенээттери.

Бистиң ынак дунмавыс, акыыс, ачавыс, эживис Виктор Мыкылаевич Доржу озалондакка таварышкаш, кезээ-мөңгеде бистен ырап чоруткан.

Берге өйде биске дузалаып, ажыг-шужүүвүсту үдешкен Чаа-Хөл кожуун чагыргазынга, «Найырал» совхозтун дирекциязынга, бухгалтерия коллективинге, «Шанчы» колхоз баштаар черинге, Үрбүн, Терезин сүт-бараан фермаларының коллективтеринге, механизаторларга, Чаа-Хөлде эш-өөрүнге, чангыс классчыларынга, ырак-чоок кудаларывыска четтиргенивисти илергейлеп, мөгейдивис.

Угбазы Валентина, дунмазы Василий, акызы Михаил, өөнүп ээзи Мария, уруглары, чээннери, кенээттери.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ЧАГЫДЫЛГА-96 (2)

Кызыл хоорайның федералдыг почта харылзаа эргелели

1996 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 1-ДЕН ЭГЕЛЕП чылдың 2-ги чартыының солун, сеткүүл чагыдылгазын хоорайның бүгү-ле харылзаа салбырларынга, харылзаа эргелелиниң (Дружба, 156) чагыдылга килдизинге болгаш почтачылардың боттарынга база чагыдып ап болур дээрзин дыңнадып тур.

Апрель айда

солун, сеткүүл чагыдып алган кижилерге дараазында чиигелделер көрдүнген:

1. Апрель айда солун, сеткүүл чагыткан организацияларга, албан черлеринге 20%.

2. 4 болгаш оон-даа хөй солун, сеткүл чагыдып алган хамаатыларга 30%.

3. Чагыдылгазын абонент хааржаандан азы боду келгеш алыр кылдыр кылдырткан кижилерге 20%.

4. Көрдүнген ийи чиигелде дакпырлажы берген таварылгада чагыкчы кайы-бирээзин шилип алыр эргелиг.

5. Бичии уругларга солун, сеткүүл чагыдып алырга 40%.

6. Ада-чурттуң улуг дайынының киржикчилеринге, күш-ажылдың 1-ги, 2-ги бөлүктүң инвалидтеринге, чажындан тура инвалидтерге солун, сеткүүл чагыдылгазының өртээнге 20% чиигелделер көрдүнген.

7. Эң кудуку хемчээлдиг пенсия ап олурар пенсионерлерге ол дугайында шынзылганы эккээр болза (Чоннуң социал камгалал эргелелинден алыр), тус черниң бир солунун 20% чиигелделиг-чагыдып ап болур.

Айтырыглар салып, харылзажыр телефоннар: 3-56-76, 3-57-20, 3-57-92.

ШАННАЛ МАНАП ТУР

Бо чылдың март 20-де хоорайга Саян Белекович Баткарның адынга тывыскан чолаачы шынзылга (АВЖ 047564) болгаш паспорт читкен. Тыпкан кижини шаннал манап турар. Дараазында 3-10-34 телефонче долгаарын диледивис.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы, иштики херектер органнарының хоочунарының чөвүлели 1996 чылдың март 23-те иштики херектер органнарының хоочуну, милицияның халажылгада подполковниги

Олег Лопсанчапович
ОТУК-ООЛДУН

хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, оон өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорайның № 9 ортумак школазының коллективи школаның башкызы А. О. Данзюрюннуң аваазы, күш-ажылдың хоочуну

Мандыд Биче-ооловна
САЛЧАКТЫҢ

үр аарааш, мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906. корр. сч. 700161629, МФО 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДӘДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАН СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор Ь. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: П. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: иштилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11 очулга — 3-34-39, 3-34-93; чаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлуудулгазының чагыылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының ооалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барыы болур. Айыттывган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Шевченко болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 9556. Чагыг № 105 — 145.